no 149
wetenschapswinkel exemplaar

Vrouwen en verr[illegible]ieuwing van landbouw en platteland

De kloof tussen praktijk en beleid in Nederland en andere Europese landen

Bettina Bock

Rapport 149

VROUWEN EN VERNIEUWING VAN LANDBOUW EN PLATTELAND

De kloof tussen praktijk en beleid
in Nederland en andere Europese landen

Bettina Bock

Landbouwuniversiteit Wageningen
Circle for Rural European Studies
Fonds Wetenschapswinkel

Wageningen, november 1998

W 121415

Fonds Wetenschapswinkel Landbouwuniversiteit is onderdeel van de afdeling Kennisbemiddeling van de Landbouwuniversiteit Wageningen. Organisaties die niet beschikken over middelen om zelf onderzoek te laten uitvoeren kunnen hier aanvragen indienen. Fonds Wetenschapswinkel bemiddelt en stelt financiën beschikbaar. De aanvragen moeten passen in het centrale thema van de Landbouwuniversiteit: landbouw, milieu, natuur en voeding.

Studies van Landbouw en Platteland 27
ISBN 90-6754-554-6

Foto's: Rita van Biesbergen
Tekstverwerking: Ans van der Lande
Druk: Modern, Bennekom

INHOUD

WOORD VOORAF v

DANKWOORD vii

SAMENVATTING ix

1 INLEIDING 1

2 VROUWEN EN PLATTELANDSONTWIKKELING IN EUROPA 4
2.1 Vrouwen en plattelandsbeleid 4
2.2 Vrouwen en nieuwe bronnen van inkomsten 12
2.3 De maatschappelijke positie van plattelandsvrouwen 17
2.4 Samenvatting en conclusies 23

3 DE PRAKTIJK IN NEDERLAND 25
3.1 De ontwikkeling van nieuwe economische activiteiten 26
3.2 Hulpbronnen en visie op 'vernieuwing' 32
3.3 Gezamenlijke initiatieven van vrouwen 38
3.4 Samenvatting en conclusies 48

4 HET BELEID IN NEDERLAND 52
4.1 Vrouwen in het Nederlandse plattelandsbeleid 53
4.2 Deelname in ontwikkeling en uitvoering van het beleid 57
4.3 Vrouwen en WCL-beleid 60
4.4 Samenvatting en conclusies 71

5 CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN 74
5.1 De inbreng van vrouwen in plattelandsvernieuwing 74
5.2 Belemmerende en stimulerende factoren 77
5.3 Aanbevelingen voor beleid 80
5.4 Aanbevelingen voor onderzoek 85

NOTEN 88

LITERATUUR 90

WOORD VOORAF

Vrouwen van het platteland en uit de agrarische sector hebben in de toekomst een belangrijke en katalyserende rol in de vernieuwingsprocessen op het Europese platteland. In de praktijk van plattelandsontwikkeling nemen vrouwen reeds volop deel, en is hun vernieuwende invloed en economische bijdrage onmiskenbaar. Maar op het niveau van beleid en politiek is de deelname van vrouwen minimaal.

Het voorliggende eindrapport van het onderzoeksproject 'Vrouwen en vernieuwing van landbouw en platteland' geeft naast overzicht in de bijdrage van vrouwen aan de vernieuwing van het platteland inzicht in de stimulerende dan wel belemmerende factoren. De aanbevelingen richten zich op bevordering van deelname van vrouwen aan beleid en politiek.

De initiatiefnemers van de Landbouwuniversiteit te weten leerstoelgroep Rurale Sociologie en Fonds Wetenschapswinkel, zijn content met de uitkomsten van dit project. Dit geldt tevens voor de opdrachtgevers en/of financiers. Deze organisaties zijn: Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen, Rabobank Nederland, de Koninklijke Nederlandsche Heidemaatschappij en de Provincie Gelderland.

De onderzoekster ir. Bettina Bock heeft een uitstekende prestatie geleverd door dit ambitieuze project tot een goed einde te brengen. Haar inzet, energie en kennis van zaken stimuleerden velen om in het onderzoek een bijdrage te leveren. Tijdens het onderzoeksproces zag ze bovendien kans om tal van presentaties over de stand van zaken en lezingen over vrouwen en plattelandsvernieuwing te verzorgen. We bedanken haar hiervoor en wensen haar nog vele succesvolle onderzoeken.

Het onderzoek 'Vrouwen en vernieuwing van landbouw en platteland' omvatte vier deelonderzoeken. In het eerste rapport staan de vernieuwende activiteiten van vrouwen rondom het agrarisch bedrijf centraal (titel: Pluriactiviteit, vrouwen en vernieuwing). Het tweede product betreft een geannoteerde adressenlijst van samenwerkingsverbanden van plattelandsvrouwen (en mannen) gericht op plattelandsvernieuwing in Nederland (titel: Samenwerken aan de versterking van het platteland). Deze publicaties zijn op aanvraag verkrijgbaar. De daarna volgende onderzoeksresultaten zijn samengevat in het voorliggende eindrapport.

Het onderzoek heeft een maatschappijgericht karakter. Inbreng van vertegenwoordigers van organisaties uit de praktijk is hierbij onmisbaar. Ter begeleiding van dit onderzoek is daarom een klankbordgroep werkzaam geweest waarin op persoonlijke titel zitting hadden: vertegenwoordigers van de drie plattelandsvrouwenorganisaties, het Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt, de Land- en Tuinbouw Organisatie Nederland en vertegenwoordigers van de financierende organisaties.

De klankbordgroep was als volgt samengesteld:

mw drs T. Gasser	Ministerie LNV, Directie Groene Ruimte
dhr ir G. Hoitink	Koninklijke Nederlandsche Heidemaatschappij
mw M. Gorte	Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen
mw H. van der Werf	Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt
mw M. Kessels-van Wylick	Katholieke Plattelandsvrouwen Nederland
mw H. van Zandbergen-Borren	Christelijke Plattelandsvrouwen Bond
mw T. Waal-Francis	Land- en Tuinbouw Organisatie Nederland

We danken de leden van de klankbordgroep en de financierende organisaties voor hun stimulerende bijdrage aan het onderzoeksproject.

Al die mensen die hun bijdrage hebben geleverd aan enquêtes en interviews in hun vrije tijd of onder het werk, als deelnemers van expertmeetings, als kritische vragenstellers tijdens workshops, of als geïnteresseerde collega, een ieder zijn wij veel dank verschuldigd.

prof. dr ir J.D. van der Ploeg
wetenschappelijk begeleider

mw drs J. Hobbelink
voorzitter klankbordgroep

DANKWOORD

Twee jaar geleden ben ik begonnen aan het onderzoek naar de betrokkenheid van vrouwen bij de ontwikkeling van het platteland. In de tussenliggende periode heb ik met veel vrouwen en mannen gesproken over hun ervaringen en hun visie op het onderwerp: nieuwe onderneemsters en ondernemers, vertegenwoordig(st)ers van agrarische belangenorganisaties, plattelandsvrouwenorganisaties en allerlei nieuwe samenwerkingsverbanden; maar ook ambtenaren van de provinciale en landelijke overheid, medewerk(st)ers van voorlichtings- en opleidingsinstituten en steunpunten voor plattelandsontwikkeling.
De grote bereidheid van iedereen om informatie te geven en met mij van gedachte te wisselen, is essentieel geweest voor het slagen van dit project. De organisaties van plattelandsvrouwen en agrarische vrouwen hebben van hun kant regelmatig interesse laten blijken door informatie over de voortgang van het onderzoek te vragen. Van de uitwisselingen en discussies tijdens afdelingsavonden en symposia heb ik veel geleerd.

De bereidheid en de interesse van zo velen maakt duidelijk hoe groot de betrokkenheid is bij de toekomst van het platteland en hoe groot de bereidheid om zich ervoor in te zetten. Het heeft er bovendien voor gezorgd dat ik altijd met veel plezier aan het onderzoek heb gewerkt.

Iedereen die mij op verschillende wijze geholpen heeft, wil ik op deze plek van harte danken. De financiers van het onderzoek dank ik voor het in mij gestelde vertrouwen. De leden van de klankbordgroep wil ik apart noemen: Theresa Gasser, Marrie Gorte, Jan Hoitink, Maria Kessels, Heidi van der Werf en Henny Zandbergen. Ik dank hen voor hun ondersteuning en altijd opbouwende kritiek. Ans Hobbelink, de voorzitster van de klankbordgroep, heeft zowel praktisch als inhoudelijk een onmisbare bijdrage geleverd aan het onderzoek. Jan Douwe van der Ploeg bedank ik voor de wetenschappelijke begeleiding en Rudolf van Broekhuizen voor zijn waardevol commentaar op het rapport. Zonder de inzet van Ans van der Lande en Margreet Hoitink zou het rapport er niet in de huidige vorm liggen.

De foto's op de omslag zijn beschikbaar gesteld door Rita van Biesbergen. Hiervoor mijn dank. De afgebeelde vrouwen waren zo vriendelijk om toestemming te geven voor het gebruiken van de foto's.

Tot slot wil ik Maria Kessels nog eens extra bedanken. Zij is bereid geweest om keer op keer haar ervaringen met mij te delen, en heeft mij zo in de gelegenheid gesteld om van dichtbij mee te maken hoe de nieuwe bedrijvigheid op het platteland tot stand komt. Haar inzet en creativiteit hebben veel indruk op mij gemaakt. Maria, bedankt voor de vele inspirerende gesprekken.

Bettina Bock

SAMENVATTING

Het onderzoek 'Vrouwen en vernieuwing van landbouw en platteland' bestaat uit vier deelprojecten. Ten eerste is de participatie van vrouwen aan de ontwikkeling van het platteland in een aantal Europese landen in kaart gebracht (deelproject 1). Vervolgens is de situatie in Nederland onderzocht. Daarbij is gekeken naar de nieuwe economische activiteiten van (individuele) agrarische vrouwen (deelproject 2) en de gezamenlijke initiatieven van agrarische en andere plattelandsvrouwen (deelproject 3). Tot slot is onderzocht in hoeverre vrouwen deelnemen aan de ontwikkeling en uitvoering van het plattelandsbeleid (deelproject 4).

Zowel in Nederland als elders in Europa bestaat een groot verschil tussen de deelname van vrouwen aan de vorming van het plattelandsbeleid en hun praktische bijdrage aan de ontwikkeling van het platteland.
Aan de besluitvorming over het *plattelandsbeleid* nemen plattelandsvrouwen nog in geringe mate deel. De overheid nodigt over het algemeen alleen bestuurders van gevestigde maatschappelijke organisaties en belangenorganisaties uit voor overleg over de inhoud van het beleid. In deze organisaties zijn plattelandsvrouwen vrijwel niet vertegenwoordigd. Ze nemen veelal wel deel aan overleg over de uitvoering van het beleid en het initiëren van concrete projecten.

Daar waar plattelandsvrouwen deelnemen aan overleg, leveren ze een specifieke bijdrage door hun 'vrouwelijke' kijk op de ontwikkelingen. Ze hebben doorgaans, meer dan mannen, oog voor de sociale effecten van het beleid, letten meer op de leefbaarheid en zijn eerder bereid om samen te werken met andere maatschappelijke organisaties zoals de natuur- en milieubeweging. Door samen met hun organisaties verschillende activiteiten voor de vrouwen uit het betreffende gebied te organiseren, functioneren ze als brug tussen beleid en praktijk.

De betekenis van agrarische vrouwen voor de *praktijk* van de veranderingen is onbetwist. Ze leveren een belangrijke economische bijdrage door het starten van nieuwe activiteiten op agrarische bedrijven en het verrichten van betaald werk buiten het bedrijf. De groeiende behoefte van vrouwen aan een eigen beroepsdomein speelt daarbij een belangrijke rol. Door hun individueel initiatief dragen deze vrouwen bij tot de vernieuwing en verbreding van de agrarische sector.

Daarnaast ontwikkelen vrouwen gezamenlijke activiteiten op het brede terrein van plattelandsvernieuwing. Daarbij gaat het niet alleen om agrarische maar ook andere plattelandsvrouwen. Gezamenlijk richten zij netwerken op waarin ze kennis en ervaringen als onderneemsters uitwisselen; in plattelandsverenigingen zoeken ze (samen met mannen) naar een nieuwe toekomst voor de eigen streek. Vrouwen zetten zich verder in voor de belangenbehartiging van vrouwen bij de herinrichting van het platteland, de bevordering van de leefbaarheid en de imagoverbetering van de agrarische sector.

De organisaties van plattelandsvrouwen spelen een belangrijke rol bij het tot stand komen van deze initiatieven. Ze brengen vrouwen met elkaar in contact en geven informatie over het veranderingsproces. Ze stimuleren vrouwen om eigen initiatie-

ven te nemen, en zich te mengen in het politieke debat over de toekomst van het platteland.

Het onderzoek geeft verschillende *aanbevelingen* hoe men beter gebruik kan maken van de inzet van vrouwen en hoe men belemmeringen voor vrouwen uit de weg kan ruimen. Daarbij gaat het ondermeer om aanpassing van het subsidiebeleid, het stimuleren van samenwerking en de verandering van structuur en cultuur van het politieke overleg. De aanbevelingen richten zich tot verschillende overheidsinstanties, de plattelandsvrouwenorganisaties, de agrarische belangenorganisaties en de trainings- en voorlichtingsinstituten. Het rapport geeft verder aan op welke punten nader onderzoek wenselijk is.

1 INLEIDING

Sinds een aantal jaren voert de Nederlandse overheid een gericht plattelandsbeleid waarin zij probeert om de problemen die de leefbaarheid van het platteland en de toekomst van veel agrarische bedrijven bedreigen, vanuit verschillende beleidskaders tegelijk aan te pakken. Daarbij speelt men in op de vernieuwing die binnen de agrarische sector al gaande is en probeert deze verder te stimuleren: starten van nieuwe inkomensvormende activiteiten, zelfcontrole en samenwerking op het gebied van milieubescherming, meer duurzame productiemethoden. Tegelijkertijd wil men een nieuw impuls geven aan initiatieven gericht op het behoud van de leefbaarheid van het landelijk gebied. Meer dan voordien wil men dit beleid in samenwerking met de lokale bevolking gestalte geven om ontwikkelingen te stimuleren die bij het gebied passen en door de bevolking worden gedragen.

Onderzoek in Europa laat zien dat vrouwen aan het proces van vernieuwing een cruciale bijdrage leveren (o.a. NFU 1996; Dax *et al.* 1993; Bock 1994; Fahning 1995; Benjamin 1994; Pezzini 1997). Zij starten nieuwe economische activiteiten rondom agrarische bedrijvem en stimuleren daarmee de inhoudelijke vernieuwing en verbreding van de sector. Daarnaast heeft een toenemend aantal vrouwen een baan buitenshuis en draagt op die manier bij aan het gezinsinkomen en het voortbestaan van agrarische bedrijven. En door vrijwilligerswerk proberen vrouwen de leefbaarheid van het platteland in stand te houden en de terugloop van sociale voorzieningen op te vangen.

In Nederland heeft de aandacht van onderzoek en beleid zich tot nu toe vooral gericht op individuele agrarische vrouwen die via de ontwikkeling van zogenaamde 'tweede takken', een bijdrage leveren aan de ontwikkeling van het platteland te ontwikkelen. Er is weinig bekend over de betrokkenheid van niet-agrarische plattelandsvrouwen en samenwerkingsverbanden van vrouwen op dit gebied. Informatie over de participatie van vrouwen op politiek niveau en hun betrokkenheid bij de ontwikkeling en uitvoering van het beleid 'van onderop' ontbreekt. De eerste onderzoeken naar 'vernieuwende' agrarische vrouwen (Hendriksen & Klaver 1995; Bock 1996; de Rooij *et al.* 1995) zijn bovendien verkennend van aard geweest en hebben nog onvoldoende inzicht gegeven in het ontwikkelingsproces en de problemen en stimulansen die vrouwen ervaren. Onduidelijk is gebleven waarom juist deze vrouwen initiatieven ontplooien en anderen niet.
De bovengenoemde vragen zijn aanleiding geweest om een nieuw onderzoeksproject op te zetten. In dit project zijn gedurende twee jaar de verschillende facetten van de bijdrage van vrouwen aan de veranderingen op het platteland onderzocht.

Het onderzoeksproject
Het onderzoek 'Vrouwen en vernieuwing van landbouw en platteland' is tot stand gekomen door de gezamenlijke financiering van het Ministerie van LNV, de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen, de RABO-bank, Heidemij/Arcadis en de provincie Gelderland. De doelen van het onderzoek zijn om

1 een overzicht te geven van de bijdrage die vrouwen leveren aan de vernieuwing van het platteland;

2 meer inzicht te verschaffen in de factoren die de participatie van vrouwen stimuleren dan wel belemmeren, en
3 een aanzet te geven voor beleid gericht op bevordering van de deelname van vrouwen.

Het onderzoek bestaat uit de volgende vier deelprojecten.

1 *Beleid en praktijk in Europa*
Wat is er bekend over de participatie van vrouwen in de ontwikkeling van het platteland elders? Op welke manier nemen zij deel en welke factoren zijn hierop van invloed?
2 *De praktijk in Nederland: deel 1*
Vrouwen met nieuwe activiteiten op agrarische bedrijven: Waarom starten vrouwen nieuwe activiteiten en op welke manier ontwikkelen zij deze in de loop van de tijd? Welke stimulansen en belemmeringen ervaren zij daarbij? Hebben ze specifieke hulpbronnen en denken ze anders dan andere vrouwen over de toekomst van hun bedrijf en de land- en tuinbouw in het algemeen?
3 *De praktijk in Nederland: deel 2*
Gemeenschappelijke activiteiten van agrarische en andere plattelandsvrouwen: Welke gemeenschappelijke initiatieven ontplooien vrouwen? Welke terreinen trekken hun aandacht? Hoe komen de initiatieven tot stand en hoe organiseert men de samenwerking?
4 *Het beleid in Nederland*
In hoeverre houdt het beleid rekening met de positie en de belangen van vrouwen op het platteland? In welke mate nemen vrouwen deel aan de inspraak 'van onderop' en maken zij gebruik van de financiële middelen die de overheid voor het plattelandsbeleid heeft ingezet? Welke factoren bepalen de mate waarin zij van de geboden kansen gebruik kunnen en willen maken?

Plattelandsontwikkeling is een complex proces. De vier deelprojecten dienen inzicht te verschaffen in de stimulansen en barrières die de bijdrage van vrouwen op de verschillende niveaus van beleid beïnvloeden. Duidelijk mag zijn dat deze niet onafhankelijk van elkaar zijn. Wanneer vrouwen weinig inspraak hebben in de inhoud van het beleid, is de kans groot dat er weinig rekening wordt gehouden met hun wensen en belangen. Dat verkleint wederom de kans dat vrouwen hun wensen kunnen realiseren. Maar het beleid is niet de enige factor in het spel. Vrouwen besluiten zelf van welke kansen ze wel of niet gebruik willen maken.
Kortom, de bijdrage van vrouwen aan de vernieuwing van het platteland wordt bepaald door de mogelijkheden die het beleid biedt èn de eigen keuzen van vrouwen. Beide kunnen alleen worden begrepen binnen de maatschappelijke context van het platteland en de Nederlandse samenleving als geheel. De ongelijkheid tussen mannen en vrouwen is daarbij een belangrijk gegeven. Vrouwen hebben gemiddeld minder economische en politieke macht dan mannen. Zij ervaren meer belemmeringen bij het realiseren van hun professionele en politieke ambities door onder andere een ongelijke verdeling van het betaalde en onbetaalde werk en stereotiepe (traditionele) verwachtingen van de kennis en vaardigheden van vrouwen en mannen. Door de voortgaande maatschappelijke veranderingen en emancipatie van vrouwen komt hier wel verandering in. Steeds meer vrouwen nemen deel aan de politiek en combineren werken en zorgen. De maatschappelijke

acceptatie voor dergelijk gedrag neemt toe. Toch ervaren vrouwen nog veel kritiek wanneer zij te ver vooruitlopen op wat anderen aanvaardbaar vinden. Met deze sociale achtergrond moet men rekening houden, wil men begrijpen welke kansen het beleid en de praktijk van de plattelandsvernieuwing vrouwen biedt.

Opbouw

In dit rapport presenteren we de resultaten van de verschillende deelprojecten.
In hoofdstuk 2 staat de deelname van vrouwen aan de ontwikkeling van het platteland in andere Europese landen centraal. Er wordt ingegaan op het beleid van de Europese Unie en een aantal lidstaten (2.1). Vervolgens wordt gekeken naar de betekenis van de inbreng van vrouwen in pluriactieve (agrarische) bedrijven (2.2.) en de invloed van maatschappelijke veranderingen op de participatie van agrarische en andere plattelandsvrouwen (2.3).
In hoofdstuk 3 komt de praktijk in Nederland aan de orde. Er wordt beschreven hoe agrarische vrouwen nieuwe activiteiten opzetten en verder ontwikkelen (3.1) welke hulpbronnen hen ter beschikking staan (3.2) en hoe zij denken over de toekomst van hun bedrijf (3.3). Vervolgens gaat het om de gemeenschappelijke initiatieven van (agrarische en andere) plattelandsvrouwen en wordt er kort ingegaan op de betekenis van het vrijwilligerswerk van vrouwen voor de ontwikkeling van het platteland (3.4).
Hoofdstuk 4 behandelt de participatie van plattelandsvrouwen in politiek en beleid. Er wordt ingegaan op de positie van vrouwen in het Nederlandse plattelandsbeleid (4.1), gevolgd door een overzicht van de mate waarin vrouwen vertegenwoordigd zijn in diverse politieke structuren die inspraak in plattelandsbeleid mogelijk maken (4.2). Een onderzoek in gebieden die onder het beleid voor Waardevolle Cultuurlandschappen vallen, brengt de factoren in kaart die deelname van vrouwen aan het 'politieke gebeuren' rondom plattelandsontwikkelig stimuleren en belemmeren (4.3).
In hoofdstuk 5 volgen conclusies en aanbevelingen.

2 VROUWEN EN PLATTELANDSONTWIKKELING IN EUROPA

De laatste jaren is er in onderzoek en beleid veel aandacht voor de ontwikkeling van het Europese platteland. De aanzet hiertoe vormen de veranderingen in het EU-landbouwbeleid, de start van een Europees plattelandsbeleid en de sociale en economische ontwikkelingen die de leefbaarheid van het landelijk gebied onder druk zetten.

In het voorliggende onderzoek is geprobeerd om door middel van een literatuuronderzoek in kaart te brengen welke bijdrage vrouwen aan het proces van plattelandsontwikkeling in Europa leveren. Daarbij is is gebruik gemaakt van beleidsdocumenten en verslagen van onderzoek. In de meeste onderzoeken naar de ontwikkeling van het platteland wordt echter geen of slechts zijdelings aandacht aan de bijdrage van vrouwen gegeven. Daarom is het noodzakelijk geweest om breder te onderzoeken. Twee onderzoeksvelden bleken nuttige informatie te leveren: onderzoek naar de betekenis van de toenemende pluriactiviteit van agrarische bedrijven voor vrouwen en onderzoek naar de veranderende maatschappelijke positie en identiteit van plattelandsvrouwen.

Helaas is het niet mogelijk om een volledig beeld te geven van de situatie in Europa. Niet alle lidstaten hadden informatie beschikbaar, of de informatie was niet toegankelijk (i.v.m. de taal). Relatief veel informatie komt uit Engeland, met name over de maatschappelijke positie van plattelandsvrouwen. In de conclusie dient daarmee rekening te worden gehouden.

Het hoofdstuk is als volgt opgebouwd. In paragraaf 2.1 gaan we in op het plattelandsbeleid van de Europese Unie en de volgende lidstaten: Engeland, Ierland, Oostenrijk, Duitsland en Frankrijk. Daarbij gaat het om de vraag in hoeverre het beleid aandacht heeft voor de maatschappelijke positie van vrouwen en in hoeverre vrouwen betrokken zijn bij de ontwikkeling van het beleid.
In paragraaf 2.2 volgt een bespreking van onderzoek naar de rol die vrouwen hebben in pluriactieve agrarische bedrijven. Paragraaf 2.3 behandelt de veranderende maatschappelijke situatie op het platteland en de gevolgen daarvan voor vrouwen.
Deze drie paragrafen worden afgesloten met een korte samenvatting van de belangrijkste conclusies. In paragraaf 2.4 volgt een samenvatting van het hoofdstuk; in het kort wordt aangegeven welke nieuwe inzichten het literatuuronderzoek heeft opgeleverd en welke vragen open blijven.

2.1 Vrouwen en plattelandsbeleid

2.1.1 Europees beleid
In het in 1988 gepubliceerde rapport '*The future of rural society*' zet de Europese Unie haar visie op de ontwikkeling van het platteland uiteen (EU 1988). De veranderingen in het landbouwbeleid bedreigen volgens haar verwachting het voorbestaan van agrarische bedrijven en daarmee de leefbaarheid van het landelijk gebied. Als reactie daarop ontwikkelt zij het gebiedenbeleid waarin via de structuurfondsen

extra middelen ter beschikking worden gesteld voor verschillende typen gebieden. De uitvoering van het beleid ligt in handen van de lidstaten.

Daarnaast start de EU in 1991 het LEADER initiatief waardoor zij in bepaalde gebieden direct activiteiten kan stimuleren, zonder tussenkomst van de nationale overheden. LEADER brengt de nieuwe aanpak van het Europees plattelandsbeleid in de praktijk: ontwikkeling via een gebiedsgericht integraal plan dat in samenspraak met de lokale bevolking is opgesteld (EU 1996).

In de volgende jaren krijgt het Europese plattelandsbeleid steeds meer politieke steun. In de nieuwe beleidsvoorstellen in Agenda 2000 presenteert de Europese Unie het plattelandsontwikkelingsbeleid als de tweede pijler onder het gemeenschappelijke landbouwbeleid en onderstreept hoeveel belang zij hecht aan een coherent beleid gericht op alle plattelandsgebieden in Europa.

> '*The commission proposes to establish a coherent and sustainable rural development policy, the aims are to ensure the safety and quality of foodstuffs, to guarantee fair and stable income for farmers (which indeed remains a fundamental objective of the CAP), and to take into account environmental imperatives. Agenda 2000 also encourages complementary or alternative activities, and job creation, to check the exodus from rural areas and to reinforce the economic and social fabric of the rural environment.*' (EU 1998a, 1).

In de eerste jaren van het Europese plattelandsbeleid wordt er geen aandacht geschonken aan de rol van vrouwen (Houses of the Oireachtas 1994; O'Hara 1994; Braithwaite 1994). In hun onderzoek naar vrouwen en plattelandsontwikkeling in Ierland constateren de onderzoekers dat in de Europese beleidsdocumenten nergens naar de rol van vrouwen wordt verwezen (Houses of the Oireachtas 1994, 20/21). Ook in het LEADER I programma wordt geen rekening gehouden met de specifieke maatschappelijke positie van vrouwen (Braithwaite 1994).

Al in 1993 wordt in de zogenaamde 'kleine reform van de structuurfondsen' besloten dat de middelen uit de structuurfondsen het tot stand komen van gelijke kansen op de arbeidsmarkt dienen te ondersteunen (Oedl-Wieser 1997). In 1996 wordt de integratie van de gelijke kansen-doelstelling in het gehele EU-beleid bekrachtigd in het vierde communautaire actieprogramma voor gelijke kansen. Voortaan moet in elk beleid, elk fonds en elk programma rekening worden gehouden met de dimensie van gelijke kansen. Dat geldt ook voor het plattelandsbeleid, de structuurfondsen en het LEADER initiatief (LEADER 1996, 11).

De laatste jaren is dan ook een verandering zichtbaar. Tijdens de Conferentie in Cork 1996 is een *workshop* gewijd aan het onderwerp '*Jobs, equal opportunities and entrepreneurship in rural areas*'. In de *workshop*-rapportage wordt erop gewezen dat erkenning van vrouwen als volwaardige partners een van de principes moet zijn waarmee men bij de aanpassing van het EU-instrumentarium rekening moet houden:

> '*Vrouwen moeten als volwaardige partners deelnemen aan plattelandsontwikkeling*'. (LEADER 1997a, 9)

In 1996 opent de EU een specifiek programma voor initiatieven van vrouwen in het landelijk gebied (Art 8 reg. (EEC) Nr. 4256/88) waarvoor van 1997-1999 20 miljoen ECU zijn gereserveerd. Bij de eerste openstelling van het programma kwamen er ruim 400 aanvragen binnen.

Toch blijkt uit onderzoek dat vrouwen minder dan mannen profiteren van de Europese middelen uit de structuurfondsen, behalve daar waar het om geoormerkte gelden gaat die via programma's zoals ESF-NOW (New Opportunities for Women) en LEI (Local Employment Initiatives by women) aan initiatieven van vrouwen worden toegewezen. De volgende belemmeringen spelen vrouwen parten (Oedl-Wieser 1997a, 93 ff):

- de bureaucratische procedure: de besluitvorming over toekenning van middelen is langdurig evenals de uiteindelijk betaling; de noodzaak tot voorfinanciering brengt met name voor kleinere vrouwenprojecten een te groot financieel risico met zich mee;
- gebrekkige informatie: vrouwen worden door de lidstaten onvoldoende op de hoogte gesteld van de mogelijkheid om gebruik te kunnen maken van EU-middelen;
- afhankelijkheid van de nationale overheden: de noodzaak tot cofinanciering door de lidstaten vormt een knelpunt omdat een aantal (met name zuidelijke) lidstaten weinig overtuigd is van de noodzaak van projecten gericht op de bevordering van gelijke kansen voor vrouwen en mannen.

Er is geen informatie beschikbaar over de deelname van vrouwen aan algemene projecten en de vertegenwoordiging van vrouwen in lokale LEADER groepen. Daardoor is het niet mogelijk om een duidelijk beeld te krijgen van de positie van vrouwen binnen LEADER II. Braithwaite concludeerde al in 1994 dat er in de LEADER I projecten onvoldoende rekening wordt gehouden met de behoeften van vrouwen. In een speciale uitgave van het LEADER magazine over 'Vrouwen, gelijke kansen en plattelandsontwikkeling' uit 1996 (nr. 11/96) wordt de sterke vertegenwoordiging van vrouwen in alle fasen van LEADER – projecten vermeld. Daarbij verwijzen zij onder andere naar het feit dat vrouwen in veel landelijke gebieden getalsmatig de grootste bevolkingsgroep vormen. Daarnaast nemen vrouwen het voortouw in het plattelandstoerisme, een sector die binnen LEADER veel aandacht en ondersteuning krijgt.
Het LEADER *observatory* heeft een overzicht van specifieke vrouwenprojecten die in verschillende LEADER-gebieden tot stand zijn gekomen (LEADER 1998). Een overzicht van augustus 1998 bevat 25 LEADER-projecten voor vrouwen. Het overzicht geeft de indruk dat de deelname van vrouwen per land erg verschilt. De meeste vrouwen-projecten vindt men in Zweden (7) en Ierland (6); verder zijn er dergelijke projecten in Engeland (4), Luxemburg (3), Portugal (2), Griekenland (1), Italië (1) en Oostenrijk (1). In veel projecten biedt men vrouwen cursussen aan die gericht zijn op het vinden van werk, oprichten van een eigen bedrijf of het leren omgaan met computers. Daarnaast ondersteunt LEADER II het oprichten van vrouwen-bedrijven en lokale vrouwen-netwerken die de leefbaarheid van hun omgeving willen verbeteren (met name in Zweden). In Ierland zijn verschillend centra gestart, die vrouwen voorzieningen bieden zoals kinderopvang, cursussen, informatie en uitwisseling.

2.1.2 Beleid in een aantal lidstaten
In de meeste lidstaten is geen informatie beschikbaar over de betrokkenheid van vrouwen bij het plattelandsbeleid en hun participatie in veranderingsprocessen. Wel is het mogelijk om een indruk te geven van de betrokkenheid van vrouwen in het Verenigd Koninkrijk, Ierland, Duitsland, Oostenrijk en Frankrijk.

Verenigd Koninkrijk
Het Verenigd Koninkrijk is in 1985 gestart met een actief plattelandsbeleid door invoering van het '*Farm diversification scheme*'. Daarin stelt zij geld beschikbaar voor agrarische bedrijven die nieuwe economische activiteiten willen ontwikkelen. In een aantal onderzoeken is dit beleid heftig bekritiseerd, met name omdat het door zijn concentratie op diversificatie onvoldoende aan zou sluiten bij de behoeften van de meest bedreigde groep agrariërs van de kleinere bedrijven (Gasson 1988; Shucksmith *et al.* 1988; Shucksmith & Winter 1990).

De in het diversificatiebeleid geboden subsidie is naar mening van Gasson en anderen juist voor kleinere bedrijven moeilijk toegankelijk door de gestelde voorwaarden (bijvoorbeeld hoogte vereiste eigen investering). Diversificatie op het bedrijf, bijvoorbeeld het aanbieden van toeristische accommodaties, biedt vooral kansen aan de grotere bedrijven vanwege de grote investeringen die nodig zijn (Gasson 1988; Shucksmith & Winter 1990; Shucksmith *et al.* 1988; Shucksmith & Smith 1991).

Volgens Little (1991) sluiten de strategieën van het Engelse plattelandsbeleid slecht aan bij de behoeften van vrouwen; werkgelegenheid wordt met name in traditioneel 'mannelijke' sectoren van de arbeidsmarkt gestimuleerd. De sterke nadruk op de ontwikkeling van zelfstandige bedrijvigheid biedt vrouwen volgens haar minder kansen dan mannen: vrouwen hebben minder toegang tot kapitaal dan mannen en kunnen minder gebruik maken van netwerken die steun en advies kunnen verlenen. Ondanks de hoge werkloosheid van vrouwen is er geen specifiek beleid voor ontwikkeld. Het trainingsaanbod voor vrouwen is beperkt van inhoud en niveau, en biedt vrouwen slechts uitzicht op banen in de laag betaalde, traditioneel 'vrouwelijke' beroepssectoren zoals administratie en verzorging. De achtergestelde positie van vrouwen op de rurale arbeidsmarkt wordt zo volgens Little in stand gehouden (Little 1991, 105).

In hun analyse van de '*Rural Challenge Policy*' van 1994[1] wijzen Little and Jones (1997) op andere aspecten van de uitsluiting van vrouwen. Bij de toekenning van projecten in het kader van plattelandsontwikkeling wordt de voorkeur gegeven aan spraakmakende projecten die grote kapitaalinvesteringen met zich meebrengen. Bij dat soort projecten zijn over het algemeen geen of weinig vrouwen betrokken. Ze zijn bovendien weinig relevant voor vrouwen omdat zij aansluiten bij traditioneel mannelijke beroepssectoren.
Bij de toekenning van middelen wordt veel belang gehecht aan de verankering van projecten in de lokale identiteit uit heden of verleden. Daar waar dat gebeurt, zoekt men volgens Little and Jones vooral aansluiting bij mannelijke identiteiten (Little & Jones 1997, 5).

Little en Jones komen tot de conclusie dat de hele 'cultuur' rondom de implementatie van het plattelandsbeleid 'mannelijk' is. Er wordt nadruk gelegd op competitie tussen projecten en voorkeur wordt gegeven aan grootschalige investeringen waarin naast de overheid particuliere financiers betrokken zijn.

> *'This masculine culture has also been witnessed not only in the style but also the direction of regeneration initiatives, influencing the form of development that takes place – promoting highly visible construction 'statement' in favour of 'grass roots' community derived schemes – and the local identities selected and reproduced.'* (Little & Jones 1997, 10)

In het plattelandsbeleid is aangegeven dat verbetering van de leefbaarheid aandacht verdient, maar bij de toekenning van subsidies komt leefbaarheid volgens Little en Ownes op de tweede plaats. Doordat vrouwen zich met name inzetten voor dergelijke projecten, hebben ze minder profijt van de financiële middelen.
In de organisaties die betrokken zijn bij plattelandsontwikkeling, werken weinig vrouwen. Slechts één van de 19 projectleiders is vrouw, en het hoogste bestuur (*Rural Challenge Commitee*) bestaat geheel uit mannen. Vrouwelijke 'ontwikkelingswerkers' zijn met name verantwoordelijk voor sociale projecten of project-onderdelen en mannen voor zakelijke projecten en projectelementen. De ongelijkwaardige verdeling van verantwoordelijkheden binnen het organisatorisch apparaat van het plattelandsbeleid heeft tot gevolg dat vrouwen ook op dat niveau niet gelijkwaardige deelnemen in de ontwikkeling en uitvoering van het beleid.

> *'Looking beyond the immediate project officers to the wider involvement in Rural Challenge, the association of women with community based issues and men with business concerns is replicated in many of the projects.'* (Little & Jones 1997, 8)

Al met al wordt er in het Engelse plattelandsbeleid dus weinig rekening gehouden met vrouwen: er wordt geen aandacht geschonken aan hun positie en het mogelijk effect van beleid erop. Vrouwen zijn vrijwel niet betrokken bij de ontwikkeling en uitvoering van het beleid. De beleidsinstrumenten bieden vrouwen weinig kansen en reproduceren de ongelijke verhoudingen tussen mannen en vrouwen. Onderzoek laat zien dat vrouwen in de praktijk een belangrijke bijdrage aan de veranderingen leveren door nieuwe economische activiteiten op agrarische bedrijven te ontwikkelen of buitenshuis te werken (NFU 1996). In de volgende paragraaf gaan we daar nader op in.

Ierland

In Ierland is in 1994 onderzoek verricht naar de rol van vrouwen in de ontwikkeling van het platteland (*Houses of the Oireachtas* 1994). De belangrijkste conclusies van het onderzoek zijn de volgende:

- in het plattelandsbeleid wordt geen rekening gehouden met de specifieke positie van vrouwen, de belemmeringen die zij ervaren en de effecten die veranderingen op hun positie kunnen hebben;
- in de beleidsactiviteiten wordt geen rekening gehouden met de behoeften van vrouwen; er wordt geen gerichte informatie aan hen verstrekt en er worden geen middelen voor vrouwenprojecten gereserveerd;
- vrouwen zijn slecht geïnformeerd over de inhoud van het beleid en de ter beschikking staande middelen; oorzaken hiervoor liggen in de ondoorzichtigheid

van de organisatie van het plattelandsbeleid. Door hun geringe mobiliteit en maatschappelijke participatie is het voor vrouwen (nog) moeilijker informatie te vergaren dan voor mannen;
- vrouwen nemen onvoldoende deel aan de commissies en organisaties die actief bij plattelandsontwikkeling zijn betrokken.

Het onderzoek wijst op de zwakke positie die vrouwen op het Ierse platteland innemen: hoge werkloosheid; oververtegenwoordiging in onzekere en slecht betaalde banen; een traditionele werkverdeling waardoor vrouwen verantwoordelijk zijn voor de zorg voor kinderen en ouderen; een grote belasting door zorgtaken wegens veroudering van de plattelandsbevolking; gebrek aan voorzieningen; grote afstanden; slechte infrastructuur waardoor met name vrouwen minder mobiel zijn; gebrek aan informatie; gering zelfvertrouwen door hun achtergestelde positie; gevoel van isolatie. Actieve deelname aan veranderingsprocessen wordt daardoor bemoeilijkt. Maar de onderzoekers wijzen ook op de grote potentiële inbreng van vrouwen in nieuwe sectoren zoals toerisme, recreatie en commerciële (huishoudelijke) dienstverlening.

De onderzoekers kennen een sleutelrol toe aan de vertegenwoordiging van vrouwen in organisaties die betrokken zijn bij de ontwikkeling en uitvoering van het plattelandsbeleid. Gelijkwaardige vertegenwoordiging betekent betere informatievoorziening, meer steun voor relevante projecten en meer zichtbaarheid van hun bijdrage. Andersom geformuleerd: uitsluiting van inspraak in het beleid, betekent eveneens uitsluiting op andere terreinen (*Houses of the Oireachtas* 1994, 83). Een van de aanbevelingen van de onderzoekers en het '*Fourth commitee on women's rights*' is om een vertegenwoordiging van minimaal 40 procent vrouwen verplicht te stellen voor het bestuur van de Raad voor Plattelandsontwikkeling (*Rural Development Council*).

Oostenrijk
Een evaluatie van het Oostenrijkse plattelandsbeleid (Oedl-Wieser 1997a/b) levert de volgende resultaten:
- Er zijn geen vrouwenprojecten in doelstelling 1 gebieden terwijl vrouwen door hun lage opleiding wel een belangrijke doelgroep vormen;
- Er zijn geen vrouwenprojecten in doelstelling 5b gebieden; wel zijn er algemene ('gemengde') voorlichtings- en trainingsprojecten gericht op diversificatie en directe verkoop van agrarische producten; naar verwachting nemen hieraan veel vrouwen deel;
- slechts in enkele LEADER gebieden is er aandacht voor vrouwen als doelgroep; activiteiten voor vrouwen liggen met name op het gebied van opleiding en training. Hierbij gaat het vaak om (relatief goedkope) cursussen waarin voorbereiding op betaald werk centraal staat door bewustwording en ontwikkeling van sociale vaardigheden; mannen nemen vooral deel aan (veel duurdere) beroepskwalificerende opleidingen;
- van de in 1997 lopende 16 uit Europese middelen gefinancierde vrouwenprojecten zijn er twee gericht op plattelandsvrouwen; in beide projecten gaat het om opleiding en begeleiding van vrouwen bij het vinden van werk of oprichten van zelfstandige bedrijven;

- vrouwen zijn slecht geïnformeerd over Europese middelen en initiatieven.

Oostenrijkse plattelandsvrouwen nemen nauwelijks deel aan de besluitvorming over de ontwikkeling en de uitvoering van regionaal beleid. Al bij de voorbereiding van het plattelandsbeleid, toen met het perspectief op de integratie in de EU per gebied ontwikkelingsprogramma's werden opgesteld, waren zij nauwelijks betrokken. Voor deze voorbereidingsgroepen werden de politieke vertegenwoordigers uit de verschillende regio's uitgenodigd en hiertoe behoren weinig vrouwen. Volgens Oedl-Wieser (1997a) is de ondervertegenwoordiging van vrouwen in lokale besluitvormende gremia één van de oorzaken voor de ongelijkwaardige deelname van vrouwen aan LEADER-projecten. Deelname van vrouwen aan de besluitvorming wordt belemmerd door de geringere politieke ervaring van vrouwen en het daardoor ontbrekende zelfvertrouwen, gebrek aan tijd door hun grote arbeidsbelasting, weerstanden binnen het gezin en van de vrouwen zelf vanwege de verwachte mannen-cultuur in de politiek (Oedl-Wieser 1997b).

In de praktijk van alledag spelen met name agrarische vrouwen een belangrijke rol in de ontwikkeling van het platteland door hun verantwoordelijkheid voor nieuwe activiteiten op het terrein van agrotoerisme en directe verkoop (BMELF 1998, 44 ff). Onderzoek heeft uitgewezen dat vrouwen over het algemeen opener staan tegenover nieuwe initiatieven dan mannen en door hun betrokkenheid in beslissende mate bijdragen aan de realisering van nieuwe ideeën (Dax, Niessler, Vitzthum 1993). Ze ervaren echter specifieke belemmeringen door de combinatie met andere taken in bedrijf en gezin, en worden meer dan mannen gehinderd door kritiek en weerstanden van binnen en buiten het gezin.
In het beleid wordt geen rekening gehouden met deze specifieke belemmeringen die de verdere ontwikkeling van hun praktische initiatieven beperken en vrouwen tegenhouden om deel te nemen aan de formulering van het beleid. Daardoor wordt er in het beleid geen gebruik gemaakt van de praktische ervaring van vrouwen en hun vernieuwende ideeën.

Duitsland
Er is geen informatie beschikbaar over de vertegenwoordiging van vrouwen in organisaties of commissies die betrokken zijn bij de ontwikkeling en uitvoering van het Duitse plattelandsbeleid. Wel zijn er verschillende onderzoeken naar nieuwe economische activiteiten van plattelandsvrouwen gedaan (Fahning 1995; Fahning en Klask 1994; Kiunke en Wittman 1995). Hieruit blijkt dat de meeste activiteiten op het terrein van agrotoerisme en directe verkoop liggen. Daarnaast proberen vrouwen alleen of in coöperatief verband nieuwe diensten aan te bieden en te vermarkten op het gebied van verzorging en huishoudelijke arbeid (Jasper *et al.* 1997; Fahning *et al.* 1994). Onderzoek wijst uit dat vrouwen die een eigen bedrijf opzetten, specifieke nadelen ervaren (BMELF 1998). Ze starten meestal op kleine schaal en investeren minder. Daardoor kunnen zij minder dan mannen gebruik maken van overheidssubsidies. Van te voren stellen ze veelal geen ondernemingsplan op en winnen geen advies in bij relevante professionele instanties. Door de combinatie met huishoudelijk werk en werk op het agrarisch bedrijf, ligt hun arbeidsbelasting hoog.

In veel deelstaten (van voormalig West- en Oost-Duitsland) zijn voorlichtings- en scholingsprojecten georganiseerd die tot doel hebben vrouwen de weg te wijzen naar zelfstandige bedrijvigheid of herintrede op de arbeidsmarkt (Adamah 1997; Landwirtschaftskammer Hannover en Weser Ems 1995; BMELF 1998). In de projecten in de nieuwe deelstaten (in de voormalige DDR) wordt veel aandacht geschonken aan '*Dorfsentwicklung*'. Doel van deze projecten is de revitalisering van dorpen door enerzijds gemeenschappelijke activiteiten aan te bieden en anderzijds het zelfvertrouwen van de deelnemers te versterken. Vrouwen spelen in dergelijke projecten een belangrijke rol (MELF z.d.)

Volgens het Duitse Ministerie van Landbouw is de algemene mening over de initiatieven van vrouwen in de laatste jaren veranderd. In het verleden werden deze initaitieven veelal gezien als hobby, liefhebberij of noodsprong bij bedrijfsbeëindiging; tegenwoordig neemt men hen serieuzer omdat steeds meer bedrijven in hun voortbestaan afhankelijk zijn van dergelijke activiteiten (BMELF 1998). Daarnaast leveren vrouwen door vrijwilligerswerk een belangrijke bijdrage aan het instandhouden van de leefbaarheid van het platteland. In de boven al genoemde '*Dorfsentwicklungsprojekten*' in voormalig Oost-Duitsland probeert men het vrijwilligerswerk dat na de '*Wende*' is ingestort, nieuw leven in te blazen. Men probeert dit onder andere te bereiken door de opbouw van plattelandsvrouwenorganisaties te ondersteunen (MELF z.d.).

Frankrijk
Ook in Frankrijk is er geen informatie beschikbaar over de participatie van vrouwen in de besluitvorming over ontwikkeling en uitvoering van het plattelandsbeleid, en de mate waarin in het beleid rekening wordt gehouden met hun positie. Over het algemeen zijn vrouwen slecht vertegenwoordigd in de politieke structuren, met name in de meest landelijke gebieden. Volgens de Franse overheid spelen vrouwen wel een belangrijke rol voor de leefbaarheid van het platteland, niet alleen vanwege hun steeds belangrijker wordende economische bijdrage maar ook door hun activiteiten in het verenigingsleven en het vrijwilligerswerk (Toutain 1995).

De laatste jaren zijn in Frankrijk verschillende onderzoeken gedaan naar de situatie van vrouwen op het platteland (Mouchtouria 1994; Toutain 1995; Braithwaite 1994). Duidelijk komt daaruit naar voren dat zij het meest getroffen zijn door de veranderingen die de leefbaarheid van het platteland bedreigen door onder andere terugloop van voorzieningen, slechte infrastructuur, weinig werkgelegenheid, afnemende bevolking (in bepaalde gebieden), veroudering van de bevolking. Ze zijn minder mobiel dan mannen en hebben minder toegang tot betaald werk en opleidingen.

In een aantal projecten is geprobeerd om de situatie van vrouwen te verbeteren. Veel projecten richten zich op ondersteuning bij (her)intrede op de arbeidsmarkt middels opleiding en training of kinderopvangvoorzieningen. Andere projecten proberen de positie van de meewerkende echtgenote in gezinsbedrijven te versterken of bieden ondersteuning bij het opzetten van agrotoeristische activiteiten. De meeste projecten sluiten aan bij de traditionele arbeidsdomeinen van vrouwen, zoals dienstverlening, verzorging, toerisme en detailhandel. Een aantal richt zich op intrede in

traditionele 'mannen-sectoren' zoals de visserij, het transport en de bouw (Toutain 1995).

2.1.3 Tussentijdse conclusie
Het overzicht van de aanwezigheid van vrouwen in het plattelandsbeleid in een aantal Europese landen wijst op een aantal belangrijke overeenkomsten.

In geen van de onderzochte landen houdt het plattelandsbeleid rekening met de ongelijke maatschappelijke positie van vrouwen, hun specifieke belangen en de effecten van het beleid op hun situatie. Impliciet gaat men ervan uit dat vrouwen en mannen dezelfde interesses en mogelijkheden hebben om van de geboden beleidsinstrumenten gebruik te maken. In de praktijk kunnen vrouwen door de gestelde voorwaarden minder gebruik maken van de instrumenten dan mannen. Vrouwen spelen in alle van de hier onderzochte landen een geringe rol in de besluitvorming over het te ontwikkelen beleid. Exacte gegevens ontbreken veelal maar de beschikbare informatie wijst op een ondervertegenwoordiging van vrouwen op alle politieke niveaus. Vrouwen hebben daardoor minder invloed dan mannen op de inhoud van het beleid en de bestemming van beschikbare middelen. Het gevolg is dat in het beleid geen rekening wordt gehouden met hun situatie en geen gebruik wordt gemaakt van hun praktische ervaring en vernieuwende ideeën. In alle landen leveren vrouwen in de praktijk een belangrijke bijdrage aan de vernieuwing van de agrarische sector en het instandhouden van de leefbaarheid van het platteland door hun inzet in economische activiteiten en vrijwilligerswerk. Daarbij ervaren zij veel belemmeringen door het gebrek aan voorzieningen, de eenzijdige structuur van de arbeidsmarkt en een gebrekkige infrastructuur.

De beschikbare informatie over het plattelandsbeleid en de bijdrage van vrouwen aan de ontwikkeling van het platteland is gebrekkig. Men krijgt wel een indruk van de situatie maar een aantal vragen blijft open. Onduidelijk is bijvoorbeeld hoe aan de inspraak in het plattelandsbeleid in de verschillende landen is vorm gegeven, in welke mate vrouwen eraan deelnemen en welke factoren de participatie van vrouwen belemmeren. Bestaan er op dit punt verschillen tussen landen? Welke verschillen zijn er tussen agrarische en andere plattelandsvrouwen?
Er blijven ook vragen open over de bijdrage die vrouwen in de praktijk leveren. Om welke vrouwen gaat het, waarom ondernemen zij deze activiteiten, van welke hulpbronnen maken zij gebruik? En waarom sluit hun bijdrage in de praktijk niet aan bij het beleid en de beleidsinstrumenten? Waarom komt de tegenstelling tussen de deelname aan beleid en praktijk tot stand en hoe kan men deze overbruggen?

In de volgende paragraaf proberen we meer zicht te krijgen op de nieuwe activiteiten van agrarische vrouwen en de betekenis van hun initiatieven voor zowel het bedrijf als hun eigen situatie.

2.2 Vrouwen en nieuwe bronnen van inkomsten

In het onderzoek van de Arkleton Trust (Bryden *et al.* 1992) hebben pluriactieve bedrijven uit verschillende Europese landen centraal gestaan. Het gaat hierbij om bedrijven die behalve uit de agrarische productie, inkomen hebben uit betaald werk

buiten het bedrijf en uit andere niet- en para-agrarische activiteiten op het bedrijf (verwerking/verkoop van agrarische producten).

Volgens dit onderzoek is pluriactiviteit eerder regel dan uitzondering op agrarische bedrijven: slechts 38 procent van de onderzochte huishoudens leeft alleen van de opbrengst van het agrarisch bedrijf; 37 procent is pluriactief waarbij met name werk buitenshuis een belangrijke bron van inkomsten is; 21 procent is afhankelijk van pensioenen en andere sociale uitkeringen (de overige vormen een restcategorie van ongeveer drie procent). Per regio is deze verdeling verschillend.

> '*We conclude that pluriactivity has remained a significant and stable feature of farming in Europe. This pluriactivity comprises off-farm work, para-agriculture and other farm based activities such as sport and recreation, although off-farm work is by far the most important in terms of both income and labour allocation.*' (Bryden 1992, 16)

De toename van het aantal buiten het bedrijf werkende agrariërs komt met name voor rekening van het groeiend aantal buitenshuis werkende vrouwen. Nieuwe economische activiteiten op het bedrijf werden tussen 1987 en 1991 nog maar door een kleine groep huishouden ontwikkeld (in totaal rond zeven procent volgens MacKinnon *et al.* 1991). Hun aantal nam echter ook in die tijd in de noordelijke landen al toe.[2]

Verschillende onderzoeken proberen te achterhalen welk effect pluriactiviteit op de positie van vrouwen heeft. Daarbij maakt men onder andere gebruik van de gegevens uit het Arkleton Trust onderzoek. De resultaten zijn tegenstrijdig. Volgens sommige onderzoeken verbetert hun positie, volgens andere niet. Naast verschillen tussen landen is hierop van invloed of het gaat om pluriactiviteit in de vorm van betaald werk buiten het bedrijf (van man en/of vrouw) (2.2.1) of nieuwe activiteiten op het bedrijf (2.2.2). Volgens sommige onderzoekers is niet pluriactiviteit de belangrijkste factor bij de verbetering van de positie van vrouwen maar de emancipatie van de vrouw (2.2.3).

2.2.1 Betaald werk buiten het bedrijf

Het effect dat de combinatie van agrarisch bedrijf met een baan buitenshuis heeft op de positie van vrouwen, verschilt per land.

Onderzoek in Engeland wijst uit dat betaald werk buiten het bedrijf van de man over het algemeen niet tot een meer gelijkwaardige positie van de vrouw leidt; de omvang van het werk op het bedrijf neemt weliswaar toe, maar niet de invloed van de vrouw op het bedrijfsmanagement (Gasson & Winter 1992). Wanneer de vrouw buitenshuis werkt, neemt haar invloed op het bedrijfsgebeuren af. Alleen wanneer beiden buitenshuis werken èn op het bedrijf, is zij actief betrokken bij het bedrijfsmanagement. In alle gevallen verandert er weinig aan de werkverdeling tussen de partners. Ook buitenshuis werkende vrouwen verrichten in veel gevallen werk op het agrarisch bedrijf en blijven verantwoordelijk voor het huishouden en de kinderen (vgl. O'Hara 1998; Hughes 1997).

In Noorwegen werken vooral vrouwen in toenemende mate buiten het agrarisch bedrijf: 10 procent in 1986 en 23 procent van de agrarische vrouwen in 1994 (Jervell 1997). Dat heeft tot een masculinisering van de landbouw geleid: het werk op het

agrarisch bedrijf wordt steeds vaker alleen door de echtgenoot uitgevoerd (Blekesaune, Haney & Haugen 1993). In Duitsland is er sprake van een feminisering van de landbouw (Pfeffer 1989). Hier werken met name de mannen buitenshuis terwijl de vrouwen grotendeels het dagelijkse werk op het agrarisch bedrijf overnemen. De vrouwen nemen de dagelijkse beslissingen terwijl de mannen de lange termijn strategie blijven bepalen.
In Italië waar, net als in Duitsland, de mannen buitenshuis gaan werken, wijst de toename van het aantal vrouwelijke bedrijfshoofden op een feminisering van althans de kleinere bedrijven (Bock 1994). Daarbij speelt het feit dat de arbeidsmarkt op het platteland vrouwen weinig kansen biedt, een belangrijke rol. Bovendien rust de zorg voor kinderen, huishouden en ouderen volgens de heersende opvattingen vrijwel uitsluitend op de schouders van vrouwen.
Volgens onderzoek in Ierland (O'Hara 1994) hangt de invloed die vrouwen verkrijgen door het buitenshuis werk, af van de mate waarin huishouden en/of bedrijf afhankelijk zijn van haar inkomsten. Hoe groter de afhankelijkheid hoe sterker haar positie in de onderhandelingen binnen het gezin en hoe groter haar invloed.

Welke vorm en welke betekenis de combinatie van werk in het eigen bedrijf met betaald werk daarbuiten voor vrouwen heeft, hangt af van de maatschappelijke context. De structuur van de lokale arbeidsmarkt, de voorzieningen voor de combinatie van werk en zorg en de 'cultuur' van de sekseverhoudingen bepalen mede wie er buiten het bedrijf gaat werken en welke gevolgen dat heeft voor het bedrijfsmanagement. De Scandinavische landen nemen in Europa wat de beroepsparticipatie van vrouwen betreft een voortrekkersrol in; zowel in structurele als in culturele zin zijn de geboden voorwaarden ook op het platteland gunstiger dan in andere landen: goede voorzieningen voor de combinatie van werk en zorg en maatschappelijke acceptatie van buitenshuis werkende vrouwen. In het verleden was er door overheidsinvesteringen veel werkgelegenheid voor vrouwen op het platteland, maar de laatste jaren is de werkloosheid juist onder vrouwen door bezuinigingen op de overheidsuitgaven sterk toegenomen. Welke gevolgen dat zal hebben voor de positie van vrouwen op de agrarische bedrijven is nog niet duidelijk. Een mogelijkheid is dat zij meer dan voorheen nieuwe economische activiteiten op de bedrijven gaan ontwikkelen (vgl. Högbacka en Siiskonen 1996).

2.2.2 Nieuwe activiteiten op het bedrijf
Het effect van nieuwe economische activiteiten op de positie van vrouwen op het bedrijf wordt eveneens door onderzoekers verschillend beoordeeld.
Volgens Gasson en Winter (1992) zijn vrouwen (in Engeland) die nieuwe activiteiten op het bedrijf opzetten, meer betrokken bij het agrarisch bedrijf dan vrouwen die buiten het bedrijf werkzaam zijn. Ze verrichten meer werk op het bedrijf en hebben meer invloed op de bedrijfsvoering.

Evans en Ilbery (1996) komen tot de conclusie dat de positie van (Engelse) vrouwen niet verbetert wanneer zij agrotoeristische activiteiten op het bedrijf starten. Volgens hen neemt meestal alleen hun arbeidsbelasting toe. Deze onderzoekers meten de verbetering van de situatie van vrouwen af aan de mate waarin zij economische onafhankelijkheid bereiken. Dat blijkt zelden het geval te zijn. Het extra inkomen

wordt vooral besteed aan huishouden en bedrijf. Hun invloed binnen gezin en bedrijf neemt alleen dan toe wanneer het gegenereerde inkomen een substantieel deel (> 20 procent) van het gehele inkomen vormt. Vrouwen zijn in meer dan de helft van de bedrijven volledig verantwoordelijk voor het agrotoeristische bedrijfsonderdeel. Hun invloed op het management van het agrarisch bedrijf neemt echter af, omdat zij door hun andere activiteiten minder betrokken zijn bij het primair agrarische werk (Evans & Ilbery 1996, 89).

De toegenomen belasting van vrouwen met nieuwe bedrijfsactiviteiten komt ook in ander onderzoek als probleem naar voren. In Beieren (Duitsland) zijn tijdgebrek en toename van het werk de belangrijkste problemen die agrarische vrouwen bij de start en verdere ontwikkeling van nieuwe activiteiten ervaren (Weinberger-Miller *et al.* 1997). Naar verwachting is van belang of tegelijkertijd met de start van nieuwe bedrijfsactiviteiten een herverdeling van taken plaatsvindt. In de bovengenoemde onderzoeken wordt hierover geen informatie gegeven. Onderzoek uit Frankrijk geeft aanwijzingen dat het agrarische werk van vrouwen in sommige bedrijven wordt overgenomen door betaalde arbeidskrachten (Benjamin 1994).

De mate waarin vrouwen het bedrijfsmanagement beïnvloeden, is moeilijk vast te stellen omdat er geen duidelijke indicatoren zijn. Een meer gelijkwaardige juridische positie geeft haar formeel meer invloed maar hoeft in de praktijk niet te betekenen dat zij meer stem heeft in beslissingen. Van een toegenoemen invloed kan men ook spreken wanneer de door haar beheerde activiteiten een meer centrale plaats innemen in het bedrijf en het management van andere activiteiten beïnvloeden. Onderzoek in Italië geeft aan dat agrotoeristische activiteiten vaak in de loop van de tijd de belangrijkste bron van inkomsten worden; in aard en organisatie van voordien primaire activiteiten wordt er steeds meer rekening mee gehouden (Bock 1994). De attractiviteit voor toeristen en inpasbaarheid van de werkzaamheden in het drukke toeristenseizoen gaan bepalen welke agrarische activiteiten er worden ondernomen. De invloed van vrouwen die voor het agrotoeristische deel verantwoordelijk zijn en blijven, neemt daardoor toe. Mogelijk is ook dat mannen de agrotoeristische 'neven-activiteiten' overnemen wanneer het meer centrale bedrijfsactiviteiten worden. Onderzoek hiernaar ontbreekt.

2.2.3 Pluriactiviteit en emancipatie

Gasson en Winter (1992) zijn van mening dat niet pluriactiviteit voor een verbetering van de positie van vrouwen zorgt, maar de veranderende opvattingen over de man-vrouwverhoudingen . De toestroom van 'nieuwkomers' die meer moderne ideeën hierover uit de stad meebrengen, speelt hierbij volgens hen een belangrijke rol. Ook Symes (1991) voorziet dat de situatie van vrouwen door de veranderende structuur van de rurale samenleving 'vanzelf' zal veranderen.

> *'Possibly the most potent force for changes in women's roles could come from within the changing structures of the rural community and from a creative interaction between the younger generation of farmers' wives, drawn from more diverse social origins, and the new rural middle classes – the wives of adventious commuter populations.'* (Symes 1991, 89)

Volgens het Arkleton Trust onderzoek is er echter wel een samenhang tussen pluriactiviteit en meer geëmancipeerde sekseverhoudingen (Bryden *et al.* 1992). Pluriactiviteit is niet de zorg maar juist het gevolg van een meer gelijkwaardige positie van vrouwen. Pluriactiviteit neemt toe in de geïndividualiseerde en geëmancipeerde noordelijke landen. In de zuidelijke onderzoeksgebieden wordt de groei van pluriactiviteit belemmerd door de negatieve houding ten aanzien van vrouwen met een baan buitenshuis (vgl. Efstraoglou-Todoulou 1990)

> *'We consider that this combination of contextual and household circumstances has led to a large number of farm household on small farms being 'trapped' in agriculture, 'making do' with a combination of income sources, not infrequently those of an increasingly politically contested nature (..) as well as a set of 'traditional' values relating to such issues as family continuity on the land or women's work.'*(Bryden *et al.* 1992, 20)

Benjamin (1994) heeft onderzocht welke factoren van invloed zijn op de keuze van vrouwen in Frankrijk om wel of niet een betaalde baan buiten het agrarisch bedrijf aan te nemen. Daarbij heeft zij met name gekeken welke invloed uitgaat van het onder de CAP reform veranderende prijs- en subsidiebeleid. Uit haar onderzoek blijkt dat het algemeen gestegen opleidingsniveau van vrouwen de belangrijkste oorzaak is voor de groei van het aantal buiten het bedrijf werkende vrouwen. De prijzen van agrarische producten hebben weinig invloed op het gedrag van vrouwen.

> *'Indeed for wives who are between 26 and 42 years old, the amount of (subsidies) planned in the CAP reform is not sufficient to keep them off the off-farm labour market'.* (Benjamin 1994, 339)

In hoeverre de positie van vrouwen door pluriactiviteit verbetert of niet, is op basis van het beschikbare onderzoek niet vast te stellen. Dat er een samenhang is tussen pluriactiviteit en de veranderende maatschappelijke positie en identiteit van vrouwen is wel duidelijk. Het gaat niet alleen om extra inkomen maar ook om de behoefte van vrouwen aan een eigen beroep.

2.2.4 Tussentijdse conclusie

De boven beschreven onderzoeken wijzen door hun tegenstrijdige resultaten op de vele verschillende facetten van de veranderingen die zich op het platteland voltrekken. Er is geen sprake van eenduidige samenhangen. Dat maakt het moeilijk om de effecten van veranderingen te meten in de zin van meer of minder verbeteringen in de positie van vrouwen.

Uit de onderzoeken komt duidelijk naar voren dat steeds meer agrarische huishoudens afhankelijk zijn van de inkomsten die vrouwen op of buiten het bedrijf verdienen. In sommige gevallen kunnen mannen alleen blijven 'boeren' omdat hun echtgenotes voldoende geld buitenshuis verdienen. De activiteiten van vrouwen zijn van invloed op de manier waarop het agrarisch bedrijf wordt ingericht; soms is het nodig om extra werknemers in dienst te nemen, in andere gevallen veranderen de agrarische activiteiten.
In beide gevallen kan men verwachten dat de invloed van vrouwen toeneemt. Toch geven de onderzoeken aan dat pluriactiviteit op zich de situatie van vrouwen niet

verbetert. In veel gevallen lijken vrouwen alleen met meer werk te worden opgezadeld.
Voor beleidsmakers zijn dit resultaten om rekening mee te houden. Stimuleren van pluriactiviteit betekent een toename van het werk van vrouwen; in de meeste gevallen vindt er geen herverdeling van het werk in gezin en bedrijf plaats en verkrijgen vrouwen niet meer zeggenschap over het bedrijf. Dat vooruitzicht kan voor vrouwen een reden zijn om pluriactiviteit tegen te houden. De effectiviteit van het beleid wordt in beide gevallen verminderd: in het ene geval omdat het succes van nevenactiviteiten zonder een efficiënte organisatie van de arbeid in gevaar komt; in het andere geval omdat de geloofwaardigheid van het beleid wordt aangetast in met name die gevallen waar de overheid pluriactiviteit juist promoot door te wijzen op de toenemende onafhankelijkheid van vrouwen (vgl. Gasson & Winter 1992; Evans & Ilbery 1996).

Maar het beeld van voornamelijk negatieve effecten van pluriactiviteit op de situatie van vrouwen, is ook het gevolg van de eenzijdige concepten die in de boven beschreven onderzoeken worden gehanteerd. Het onderzoek van Evans en Ilbery (1996) is hiervan een goed voorbeeld. Ze meten de kwaliteit van de positie van vrouwen aan de mate waarin economische onafhankelijkheid wordt bereikt. Uit hetzelfde onderzoek blijkt echter dat vrouwen helemaal niet streven naar onafhankelijkheid op dit terrein. Zij beoordelen de status van vrouwen daarmee aan de hand van een variabele die voor de meesten van geringe betekenis is. Zij isoleren vrouwen uit hun sociale verbanden en houden geen rekening met hun identiteit en de verschillende motieven die tegelijkertijd van invloed zijn op hun gedrag.

De onderzoeken maken duidelijk dat men bij de evaluatie van het effect van sociale en/of economische veranderingen op de situatie van vrouwen rekening moet houden met de (veranderende) identiteit van vrouwen. Daarnaast moet men aandacht hebben voor verschillen tussen vrouwen. Pluriactiviteit heeft verschillende betekenisse voor verschillende (groepen) vrouwen en daarmee ook een ander effect. Naast individuele factoren, zoals motieven enn ambities van vrouwen, speelt daarbij de maatschappelijke context een belangrijke rol. In de volgende paragraaf gaan we daar nader op in. We bespreken welke veranderingen er op het platteland hebben plaatsgevonden en welke betekenis dat heeft voor de bijdrage van vrouwen aan de ontwikkeling van het platteland.

2.3 De maatschappelijke positie van plattelandsvrouwen

In deze paragraaf schetsen we de maatschappelijke context waarin plattelandsvrouwen leven. We kijken naar het van oudsher dominante vrouw-beeld op het platteland (2.3.1) en de veranderingen die er plaatsvinden in gedrag en opvattingen van vrouwen en mannen (2.3.2).

2.3.1 Het rurale vrouwbeeld

Volgens onderzoek houdt men op het platteland meer dan in de stad vast aan een seksespecifieke rolverdeling (Little 1991; Stebbing 1984; Grace & Lennie 1997): vrouwen zijn verantwoordelijk voor gezin en huishouden, mannen zorgen voor het financiële onderhoud van het gezin.

Volgens Little is er sprake van een rurale identiteit van vrouwen die gedrag, verwachtingen en waarden van vrouwen beïnvloedt ook al conformeren ze zich er niet allen (helemaal) aan (Little 1997b). In deze identiteit zijn verwachtingen ten aanzien van vrouwen gecombineerd met een specifieke voorstelling over de aard van rurale gemeenschappen, de rurale idylle (Little & Austin 1996). Belangrijke elementen van deze idylle zijn de zorg voor elkaar en de waardering van het gezin. In het daaraan verbonden beeld van vrouwen staan moederschap en zorg voor de gemeenschap centraal (Little & Austin 1996; Hughes 1997). Deze aspecten nemen ook in de persoonlijke identiteit van vrouwen een belangrijke plaats in.

Een aantal onderzoekers voorziet dat het rurale vrouwbeeld onder invloed van nieuwkomers op het platteland zal veranderen omdat zij vanuit de stad andere 'moderne' voorstellingen over man-vrouwverhoudingen meebrengen (bv. Symes 1991; Gasson & Winter 1992). Onderzoek uit Engeland onder vrouwen die vanuit de stad naar het platteland zijn verhuist, geeft tegengestelde resultaten (Little 1997a/b; Hughes 1997). Een belangrijke reden om voor het leven op het platteland te kiezen, is de waarde die ze hechten aan de 'klassieke' rurale cultuur waarin het gezin hoog wordt gehouden en waar vrouwen 'er zijn' voor hun kinderen (Hughes 1997; Little 1997b; Little & Austin 1996). Het inleveren van hun beroepsambitie maakt voor deze vrouwen als vanzelfsprekend deel uit van de keuze voor het platteland.

> *'Those aspect of the rural way of life most highly valued by women appear to be those that offer them least opportunity to make choices outside their conventional roles. (..) Restrictions on choices of, for example, employment, were acknowledged by these women, however, as a small price to pay for a rural way of life as they perceived it.'* (Little & Austin 1996, 110)

De ideeën die aan het rurale vrouwbeeld zijn verbonden, beïnvloeden niet alleen het gedrag van vrouwen maar ook van potentiële werkgevers (Little 1997b). Zij verwachten dat vrouwen verantwoordelijk zijn voor gezin en huishouden, daarom weinig ambities hebben en het liefst in deeltijd werken. Het aanbod aan banen voor vrouwen wordt daarmee beperkt. Wanneer zij een dergelijke baan aannemen, bevestigen ze wederom de verwachtingen. De structurele voorwaarden, de cultuur van het platteland en het individuele gedrag beïnvloeden en bevestigen elkaar op die manier steeds weer opnieuw. In de politieke sfeer is naar verwachting eenzelfde mechanisme werkzaam. De politiek is voor vrouwen om verschillende redenen structureel minder toegankelijk dan voor mannen. Zolang men dat niet erkent, bevestigt het geringe aantal politiek actieve vrouwen telkens weer de verwachting dat vrouwen minder geïnteresseerd zijn in politiek.

Naast de zorg voor het gezin is vrijwilligerswerk van oudsher een wezenlijk bestanddeel van het leven van plattelandsvrouwen (Little 1997a/b, Oedl-Wieser 1997).

> *'Women's involvement in voluntary work, it seemed, was often part of a 'package' of activities which were seen to be part of and to contribute to living in a rural area – as one woman said it was 'what living in a village community is all about'.'* (Little 1997a, 203)

Via het vrijwilligerswerk verwerven vrouwen een erkende plaats binnen de gemeenschap. In veel gevallen gaat het om het verlenen van diensten aan scholen en kerken en het organiseren van lokale activiteiten. Vrouwen verrichten daarnaast veel vrijwilligerswerk binnen de platteladsvrouwenorganisaties. Door overheidsbezuinigingen in de zorgsector is het vrijwilligerswerk op het platteland zowel in omvang als in betekenis de laatste jaren toegenomen (Little 1997a). Vanwege hun inzet in het vrijwilligerswerk worden vrouwen beschouwd als *'community makers'* (Little 1997b), die de lokale gemeenschap bewaken en lokale tradities in stand houden.

> *'Women were seen, and saw themselves, for example, as in many ways responsible for the protection, preservation and continuation of the village community (..)'* (Little 1997b, 153)

Vrijwilligerswerk brengt status en waardering en leidt daarmee tot een bepaalde invloed binnen de gemeenschap. Het is echter ook een belasting en volgens Little (1997 a/b) is er sprake van een morele verplichting waaraan men zich moeilijk kan onttrekken. Little wijst erop hoe belangrijk het is om verschil te maken tussen soorten vrijwilligerswerk en tussen vrouwen. Niet al het vrijwilligerswerk brengt status en waardering; soms is het 'gewoon' onbetaald werk. Het meer gewaardeerde vrijwilligerswerk is bovendien vaak een zaak van plattelandsvrouwen uit de hogere sociale klassen.

2.3.2 Veranderingen in gedrag en identiteit

Volgens onderzoek is de cultuur van het platteland nog steeds behoudend wat de man-vrouwverhoudingen betreft, maar de veranderingen zijn onmiskenbaar. Net als in de stad hebben vrouwen op het platteland steeds vaker een betaalde baan of een eigen bedrijf. Naast economische noodzaak speelt hierbij de behoefte aan een zelfstandig beroepsleven een belangrijke rol.
De veranderingen in de beroepsdeelname werpen licht op de veranderende identiteit van vrouwen. Het verduidelijkt ook de verschillen tussen vrouwen. Voor sommige vrouwen biedt het leven op het platteland de mogelijkheid om zich aan moderne eisen te onttrekken (Little 1997b, Hughes 1997).

> *'At least three women seperately and spontaneously voiced the view that the image of rural motherhood as apparently held both internally and externally was one that they were very comfortable with because it removed from them the guilt they felt in not wanting a career or paid job.'* (Little 1997b, 156)

Anderen willen juist aan de traditionele krachten ontkomen door te kiezen voor een beroepsloopbaan. Vaak slagen ze er alleen in door hun sociale contacten buiten de lokale gemeenschap te zoeken (Stebbing 1984). De meeste vrouwen zoeken naar een mogelijkheid om aan beide verwachtingen te voldoen: ze zoeken een part-time baan en blijven vrijwilligerswerk verrichten (Little 1997 a/b).[3]

> *'Clearly, rural areas are being influenced by modern life and rural women are beginning to make more choices, however, the research shows clearly that rural women's choices are constrained not only by the physical features of the area but also through the moral and social orders in village life which place women within the home. These constraints are sustained through other women's attitudes to 'working women' and, perhaps more*

importantly (and subtly), through the social norms and expected behaviours in rural life.' (Hughes 1997, 131)

Doordat individuele vrouwen nieuwe keuzes maken, verandert de samenstelling van de vrouwelijke bevolking. Groepen vrouwen verschillen van elkaar – in gedrag, identiteit èn belangen. Ook daarom is het moeilijk vast te stellen in hoeverre de veranderingen op het platteland de situatie van vrouwen verbeteren of niet.

De bovengenoemde onderzoeken gaan vooral in op de veranderingen die in het leven van niet-agrarische plattelandsvrouwen zijn opgetreden. Het onderzoek van O'Hara (1998) geeft aan hoe de positie van *vrouwen binnen agrarische bedrijven* verandert. Zij kijkt daarbij niet alleen naar de uiterlijke kenmerken, zoals inkomen en juridische status, maar ook de wijze waarop vrouwen zelf hun plaats binnen het bedrijf definiëren. Zij komt tot de conclusie dat een grote groep vrouwen zich als partner binnen het bedrijf beschouwt, als mede-ondernemer van een gezamenlijke onderneming (onafhankelijk van hun juridische status).

'*Those women recognise their own vocational competence and influence on a family enterprise which, despite the risks and uncertainties offers much that they appreciate. (...) The family farm is very much their own (even though they may not own the land) and their description of their work for the farm are strongly associated with ideas of family solidarity and partnership with their husbands.*' (O'Hara 1998, 159)

Sommige vrouwen geven vorm aan hun professionele ambities door het agrarisch bedrijf tot hun beroep te maken; anderen zoeken een loopbaan buiten het bedrijf. Een aantal vrouwen blijft meewerkende echtgenote of huisvrouw – uit eigen voorkeur of omdat zij er niet in slagen om hun positie te veranderen.
Steeds meer agrarische vrouwen verwezenlijken hun wens naar een eigen beroepsdomein door nieuwe economische activiteiten op agrarische bedrijven op te zetten. Sommigen beginnen vanuit hun identiteit als medeondernemer van één gezamenlijk bedrijf, anderen richten op die manier een eigen, onafhankelijk bedrijf op. Voor een aantal is het een vervanging van een baan buitenshuis (Benjamin 1994).

Niet alleen de plattelandsvrouwen veranderen, ook hun organisaties krijgen een ander karakter. Volgens onderzoek in Noorwegen, Australië, Nieuwzeeland en Canada (Brandth & Haugen 1997; Shortall 1994; Teather 1994, 1996; Liepins 1998; Grace & Lennie 1997) zijn de organisaties van plattelandsvrouwen nu meer naar buiten gericht dan vroeger. Ze zijn actiever op politiek terrein en mengen zich meer in actuele maatschappelijke vraagstukken zoals de leefbaarheid van het platteland en de toekomst van de agrarische sector.

Aanleiding tot die veranderingen zijn de bedreigingen door de crisis in de agrarische sector die vooral de agrarische leden ervaren, en de wens om elkaar in tijden van crisis te ondersteunen (Liepins 1998; Teather 1994, 1996). Het programma van bestaande organisaties wordt aangepast en er ontstaan nieuwe organisaties en netwerken. Vrouwenorganisaties verbreden de agenda van de gevestigde organisaties en geven aandacht aan 'gevoelige' onderwerpen, zoals stress, financiële nood en huiselijk geweld (Shortall 1994, Teather 1994/96). Door activiteiten ter

ondersteuning van leden en andere vrouwen vergroten zij hun politieke kunde en vaardigheden en verkrijgen zij publieke bekendheid en erkenning (Liepins 1998).[4]

Volgens Teather (1996) dagen de nieuwe organisaties van plattelandsvrouwen de traditionele cultuur uit, dragen ze bij tot een modernisering van het traditionele beeld van vrouwen en vergroten ze daarmee de keuzevrijheid van vrouwen.

> *'Non-traditional rural women's organisations are attempting to subvert the rules that have conventionally set limits to behaviour and dominated attitudes. Thus, they assert that a farmer can be female, with all that this assumption implies. The irony is that farm women have always been farmers. Now they are learning to be more effective at saying so. These new networks are efficient ways of challenging social structures and of altering stubbornly held perceptions and attitudes.'* (Teather 1994, 45)

Het meeste onderzoek naar plattelandsvrouwenorganisaties is in landen buiten Europa verricht. Maar er zijn wel aanwijzingen dat ook de Europese plattelandsvrouwenorganisaties veranderen. In Duitsland heeft de *'Landfrauenverband'* een handleiding voor nieuwe economische activiteiten uitgegeven (Adamah 1997). In Italië hebben agrarische vrouwenorganisaties samen met opleidingsinstituten het voortouw genomen bij de organisatie van cursussen over agrotoerisme voor vrouwen (Bock, 1994b). In Nederland hebben organisaties van plattelandsvrouwen door de organisatie van onderzoek en cursussen als een van de eerste aandacht geschonken aan nieuwe economische activiteiten van agrarische vrouwen (Hendrikse & Klaver 1995a/b; Hilberink 1998). Vaak betreft het wel een 'voorhoede' onder de leden en is de nieuwe koers niet onomstreden binnen de organisatie (Teather 1994, 1996).

De veranderingen in identieit en gedrag van plattelandsvrouwen en binnen hun organisaties wijzen op een toenemend engagement in de ontwikkeling van het platteland. De nadruk kan daarbij liggen op economische of politieke activiteiten. Het belang van de inbreng van vrouwen wordt vaak onderstreept. Onderzoeksters uit Australië zijn van mening dat de herkenning van vrouwen als 'redders van het platteland' risico's met zich meebrengt. Enerzijds steunt het vrouwen in hun wens om betrokken te zijn bij de politieke besluitvorming, anderzijds biedt het te weinig garanties dat vrouwen ook de agenda kunnen aanpassen en niet (ongewild) meewerken aan de bestendiging van een voor hen weinig voordelig beleid (Dempsey 1992, in Grace & Lennie 1997).

Vaak wordt er in de herkenning de nadruk gelegd op de specifiek 'vrouwelijke' inbreng. Daarbij wordt met name gerefereerd aan traditioneel vrouwelijke eigenschappen, zoals zelf-opoffering en altruïsme. Lof voor de vrouwelijke inbreng betekent dan vooral een verhoging van de werkdruk op vrouwen.

> *'Rural women are given public recognition for their important role in the change process, their business acumen and environmental consciousness. Their 'feminine' attributes of self sacrifice and caring and their emotional strength and determination are clearly valued in these reports. However such stories ignore the need for a concurrent change in the often sexist attitude of rural women and the rural media so that the emotional and practical load of responsibility for rebuilding farm families, businesses and communities is shared, and progressive agendas related to sustainability taken up more*

rapidly through the adoption of a true partnership model within families and organisations.' (Grace & Lennie 1997, 15)

Ook Little (1997 a/b) wijst op het gevaar dat veel werkzaamheden als vanzelfsprekend tot de verantwoordelijkheid van vrouwen gaan behoren vanwege hun 'geschiedenis' in het vrijwilligerswerk. Wanneer het daarbij vooral om uitvoerend en ondersteunend werk gaat, is een dergelijke inzet volgens Little niet in het voordeel van vrouwen.

Tegenover het beeld van vrouwen als 'redders van het platteland' staat het beeld van vrouwen als 'slachtoffers' van de conservatieve plattelandscultuur. Dit stereotiep doet volgens de onderzoekers geen recht aan de inzet van vrouwen en de veranderingen en werkt eerder verlammend dan activerend (Grace & Lennie 1997).

2.3.3 Tussentijdse conclusie

De boven besproken onderzoeken geven aan dat de situatie van vrouwen op platteland is veranderd. Steeds meer vrouwen hebben een betaalde baan of een eigen bedrijf; ook de activiteiten van de plattelandsvrouwenorganisaties veranderen van karakter. Aan de andere kant zijn de opvattingen over man-vrouw verhoudingen nog steeds behoudender dan in de stad, waardoor vrouwen belemmerd zijn in hun keuze voor een economische of politieke activiteit.

Het is belangrijk om aandacht te hebben voor verschillen tussen vrouwen. Zij onderscheiden zich in positie, gedrag, normen en waarden en identiteit. Dat is mede een verklaring waarom vrouwen wel of niet deel willen nemen in 'plattelandsontwikkeling'. Voor sommige vrouwen betekenen nieuwe economische activiteiten een kans, voor anderen alleen een belasting. Sommige vrouwen zouden graag willen deelnemen aan de besluitvorming over het beleid, voor anderen is dit een gruwel.

Differentiatie tussen vrouwen is eveneens van belang wanneer men inzicht wil verkrijgen in de verschillende manieren waarop vrouwen deelnemen aan de ontwikkeling van het platteland en de factoren die daarop van invloed zijn. Voor sommige vrouwen is het voor de hand liggend om via hun bedrijfsactiviteiten deel te nemen aan de praktijk van de plattelandsontwikkeling. Andere vrouwen doen dit middels activiteiten binnen de plattelandsvrouwenorganisaties. Het is belangrijk ervoor te waken slechts één manier relevant te vinden en anderen niet in beschouwing te nemen.

Het is tenslotte belangrijk te erkennen dat vrouwen zich kunnen onderscheiden wat hun belangen bij de ontwikkeling van het platteland betreft.

Aan de andere kant mogen de verschillen tussen vrouwen geen excuus zijn om geen uitspraken te doen over het effect van veranderingen op de positie van vrouwen. Het maakt het wel ingewikkelder om de juiste indicatoren te kiezen. Uiteindelijk is het van belang dat vrouwen de vrijheid en mogelijkheid hebben om

actief deel te nemen aan ontwikkelingsprocessen, toegang hebben tot de benodigde middelen en inspraak hebben in de richting van de ontwikkelingen.

2.4 Samenvatting en conclusies

In het plattelandsbeleid van de Europese Unie en de lidstaten wordt tot nu toe weinig rekening gehouden met de specifieke positie van vrouwen op het platteland en het mogelijke effect van het beleid op hun positie. Vrouwen zijn nauwelijks betrokken bij de formulering van beleidsdoelen en -plannen, de implementatie van het beleid en de toekenning van middelen.

Het uniforme beeld dat in het beleid bestaat van 'de' plattelandsgemeenschap, 'de' ondernemer en 'het' agrarisch bedrijf, is één van de oorzaken. Er wordt geen rekening gehouden met de diverse samenstelling van de gemeenschap en het huishouden – de verschillende posities die mensen daarin kunnen innemen, en de verschillende behoeften en mogelijkheden die zij kunnen hebben (Whatmore & Redclift, 1990). Er wordt evenmin rekening gehouden met de specifieke belemmeringen die het leven op het platteland met zich meebrengt door onder andere het gebrek aan voorzieningen en vervoer. Dat heeft tot gevolg dat beleidsinstrumenten zoals subsidies slecht aansluiten bij de mogelijkheden van vrouwen. De gestelde voorwaarden voor subsidies zijn door vrouwen veelal moeilijker te vervullen dan door mannen.

Door de manier waarop men vorm geeft aan de inspraak in het beleid, hebben vrouwen weinig kansen de ontwikkeling en uitvoering van het beleid te beïnvloeden. Plattelandsvrouwen zijn nauwelijks vertegenwoordigd in de gevestigde maatschappelijke organisaties en politieke partijen, die men uitnodigt voor overleg.

Aan de praktijk van de veranderingen leveren vrouwen een belangrijke bijdrage door economische activiteiten buitenshuis of binnen agrarische bedrijven en hun engagement in vrijwilligerswerk. Algemeen is erkend dat de economische bijdrage van vrouwen die buitenshuis werken of nieuwe activiteiten rondom het agrarisch bedrijf starten, steeds belangrijker wordt voor het voortbestaan van agrarische bedrijven.
Het effect daarvan op de positie die vrouwen op het bedrijf innemen, is onduidelijk. Onderzoek levert tegenstrijdige resultaten op. Volgens sommige onderzoekers verwerven vrouwen door hun economische inspanningen meer macht en inspraak in gezin en bedrijf, volgens andere is dat niet het geval. Verschillen tussen landen is één verklaring voor de tegenstrijdigheden. Een andere is dat veel onderzoeken globale en uniforme indicatoren gebruiken om de positie van vrouwen te beoordelen, en geen rekening houden met de wensen en ambities van de betreffende vrouwen.

Onder invloed van de veranderende maatschappelijke positie van de vrouw veranderen ook de identiteit en ambities van vrouwen op het platteland. Steeds meer vrouwen werken buitenshuis of starten een eigen bedrijf, en ook het karakter van de plattelandsvrouwenorganisaties verandert. Er blijven echter belangrijke verschillen tussen vrouwen bestaan wat gedrag en normen en waarden betreft.

Vrouwen verschillen ook in hun verwachtingen en belangen ten aanzien van de ontwikkeling van het platteland en dè bijdrage die zij daaraan willen leveren.
In onderzoek en beleid is het belangrijk om met de verschillen in mogelijkheden en wensen rekening te houden. De clichématige voorstelling van vrouwen als slachtoffers van een conservatief platteland doet geen recht aan de inzet die vrouwen en hun organisaties leveren. Het tegenovergestelde beeld van vrouwen als redders van het platteland gaat voorbij aan de belemmeringen die de bijdrage van vrouwen beperken en doet te sterk een beroep op het altruïsme van vrouwen.

3 DE PRAKTIJK IN NEDERLAND

Zoals overal in Europa hebben ook in Nederland veel agrarische bedrijven meerdere bronnen van inkomsten. De laatste jaren neemt het aantal bedrijven met zogenaamde 'nevenactiviteiten' sterk toe en steeds vaker combineert men het agrarisch ondernemerschap met een betaalde baan buiten het bedrijf (Broekhuizen *et al.* 1997; de Vries 1993; Schreurs & Vrieler 1988). Het initiatief en de verantwoordelijkheid voor 'tweede takken' liggen vaak bij vrouwen (Hendrikse & Klaver 1995 a/b; Bock 1996). Het aantal buitenshuis werkende vrouwen is in vergelijking met andere landen laag. Onder jonge vrouwen neemt hun aantal wel snel toe (Overbeek 1996).

De overheid hoopt dat vrouwen een belangrijk impuls geven aan veranderingen in de agrarische sector. Zij verwacht dat vrouwen andere, nieuwe ideeën over bedrijfsvoering hebben en een voorbeeld voor anderen kunnen zijn (Min. LNV 1995a). Onderzoek bevestigt deze verwachtingen enigszins. Agrarische vrouwen staan over het algemeen opener tegenover 'vernieuwing' dan hun mannelijke partners en geven de voorkeur aan een kleinschaliger en verbreed agrarisch bedrijf, met meer contacten tussen consument en producten en meer aandacht voor natuur en milieu (De Rooij *et al.* 1995). Onbekend is of 'pluriactiviteit'[5] hierbij een rol speelt: hebben vrouwen in het algemeen andere ideeën over plattelandsvernieuwing dan mannen of gaat het hierbij met name om vrouwen die nieuwe bedrijfsactiviteiten opzetten?

In het eerste deel van het Nederlandse project zijn de vernieuwende vrouwen en hun initiatieven nader onderzocht. Er is gekeken naar de start en verdere ontwikkeling van de nieuwe werkzaamheden en de stimulansen en belemmeringen die vrouwen hebben ervaren. Er is een vergelijking gemaakt tussen pluriactieve en andere vrouwen wat een aantal persoons- en bedrijfskenmerken betreft en hun ideeën over de toekomst van de agrarische sector. Zo is het mogelijk geweest om meer inzicht te krijgen in de vraag waarom juist deze vrouwen nieuwe initiatieven ontplooien en andere niet.
Voor het onderzoek is materiaal uit eerder verrichte onderzoeken gecombineerd en opnieuw geanalyseerd (Hendrikse & Klaver 1995 a/b; De Rooij *et al.* 1995). In het eerste onderzoek, 'Agrarische vrouwen vernieuwen het platteland' (Klaver & Hendrikse 1995 a/b) zijn semi-gestructureerde interviews gehouden onder 79 vrouwen die nieuwe activiteiten op het bedrijf hebben gestart of buitenshuis werken. De respondenten zijn via de sneeuwbalmethode gevonden. Het is niet mogelijk om na te gaan in hoeverre het hier om een representatieve steekproef van pluriactieve vrouwen gaat, omdat tot nu toe geen inzicht bestaat in de verdeling van relevante kenmerken binnen de populatie. Gezien de spreiding van de respondenten over mogelijk invloedrijke variabelen als regio, bedrijfssector en -grootte, leeftijd, opleiding, gezinsfase, ontwikkelingsfase en soort activiteit, kan men ervan uit gaan dat het binnen de onderzoeksgroep gevonden beeld generaliseerbaar is naar de hele groep agrarische vrouwen. In het tweede onderzoek: 'Vrouwen en bedrijfsontwikkeling' (De Rooij *et al.* 1995) is een enquête afgenomen onder 99 agrarische vrouwen. Rond tweederde van deze vrouwen (65) komt van bedrijven met nevenactiviteiten. Het gaat om een aselecte, naar sector gestratificeerde steek-

proef uit het ledenbestand van de WLTO. Daarnaast zijn enkele respondenten gekozen uit het ledenbestand van het HAJK, om ook jongere agrarische vrouwen in het onderzoek te betrekken. De invloed van de bedrijfssector in ogenschouw nemend kan ervan uit worden gegaan dat de resultaten van de enquête generaliseerbaar zijn naar de totale groep agrarische vrouwen.[6]

In het tweede deel van het voorliggende onderzoek is onderzocht op welke terreinen vrouwen gezamenlijke initiatieven ontwikkelen en welke ervaringen zij opdoen. Samenwerking wordt veelal cruciaal geacht voor het succes van nieuwe initiatieven op de langere termijn (vgl. Broekhuizen *et al.* 1997). Daarom is het belangrijk om te achterhalen welke barrières mogelijk de samenwerking tussen vrouwen (en mannen) belemmeren. Dit deelproject geeft verder zicht op relevante vrijwilligersactiviteiten van vrouwen die in veel landen als een belangrijke specifieke bijdrage van vrouwen aan de ontwikkeling van het platteland worden beschouwd. In Nederland is hieraan tot nu toe weinig aandacht geschonken.
De verschillende samenwerkingsverbanden zijn geïnventariseerd middels een brede telefonische enquête. Er zijn verschillende ingangen gebruikt, zoals de organisaties van plattelandsvrouwen, de land- en tuinbouworganisaties, de contactpersonen voor emancipatie en plattelandsvernieuwing van het Ministerie van LNV, de plattelandscoördinatoren voor WCL-gebieden, verschillende innovatiecentra en groene volkshogescholen, verschillende advies- en projectbureaus en diverse instellingen voor emancipatie en welzijn. In de meeste gevallen zijn telefonisch interviews met een vertegenwoordigster van de groep gehouden. Twee vertegenwoordigsters hebben we persoonlijk gesproken. Daarnaast hebben zes groepsgesprekken plaatsgevonden.

Het hoofdstuk is als volgt opgebouwd: in paragraaf 3.1 komt het ontstaan en de ontwikkeling van nieuwe activiteiten aan de orde; in 3.2 gaan we in op verschillen tussen pluriactieve en andere vrouwen. In paragraaf 3.3 behandelen we de samenwerkingsverbanden van vrouwen. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een samenvatting van de belangrijkste resultaten.

3.1 De ontwikkeling van nieuwe economische activiteiten

De nieuwe activiteiten die vrouwen binnen of buiten het agrarisch bedrijf starten, zijn zeer divers. In het onderzoek nemen vrouwen deel met nieuwe agrarische activiteiten, zoals bloementeelt (28 procent; N=79) en vrouwen die agrarische producten verwerken en/of direct verkopen zoals kaas, ijs of boeketten van droogbloemen (28 procent); anderen hebben niet-agrarische bedrijfsactiviteiten opgezet vooral op het gebied van recreatie of toerisme (29 procent); relatief weinig vrouwen hebben een baan of een bedrijf buitenshuis (15 procent). Ondanks de grote diversiteit in de aard van de activiteiten, zijn er veel overeenkomsten in de wijze waarop vrouwen activiteiten starten (3.1.1) en verder ontwikkelen (3.1.2) en in de afwegingen die zij maken wanneer zij dit ontwikkelingsproces sturen.

3.1.1 De start

Vrouwen starten nieuwe activiteiten op het agrarisch bedrijf of zoeken naar betaald werk buiten het bedrijf omdat zij behoefte hebben aan een zelfstandig werkveld,

een eigen inkomen en een onafhankelijke professionele identiteit. Daarnaast zoeken zij naar extra inkomen om bij te dragen aan het onderhoud van gezin en bedrijf. Ook persoonlijke ontplooiing door activiteiten naast het huishouden en bedrijf en behoefte aan sociale contacten zijn belangrijke motieven.
De belangrijkste drijfveren zijn de wens naar zelfstandig werk en extra inkomen. Ongeveer een derde van de vrouwen heeft als hoofdmotief 'zelfstandig werk' (30 procent) of 'extra inkomen' (29 procent); voor bijna een kwart van de vrouwen zijn zelfstandig werk en extra inkomen even belangrijk (23 procent). Voor een relatief kleine groep (18 procent) is 'plezier en zelfontplooiing' het meest belangrijke motief. Het is voor veel vrouwen wel een belangrijk nevendoel: het moet meer zijn dan alleen maar werk.

'Ik wilde iets leuks gaan doen maar het moest ook geld opbrengen. Ik doe dit niet voor m'n lol maar heb mezelf vijf jaar de tijd gegeven om tot een bepaalde omzet te komen. Anders stop ik ermee en zoek ik een baan buitenshuis.'

De meeste vrouwen (67 procent) beginnen op een manier die zo min mogelijk financiële kosten met zich mee brengt. Zij voeren verbouwingen zelf uit, gebruiken tweedehands materiaal en beginnen op kleine schaal. Daarbij is het vanzelfsprekend dat familieleden inspringen en in het algemeen zonder betaling hun deel bijdragen. Het financiële risico wordt beperkt. Daarnaast blijft het mogelijk om zonder veel verlies weer te stoppen wanneer het werk of het inkomen tegenvalt of de kosten voor gezin of bedrijf te hoog blijken te zijn.

'Ik ben zo goedkoop mogelijk gestart met tweedehandse spullen; want als het niets zou worden, dan zouden we niet met dure spullen blijven zitten.'

Kleinschalig beginnen vergroot de flexibiliteit: men kan het werk of de producten steeds weer aanpassen aan de veranderende vraag van klanten en uitproberen welke opzet het beste past bij de eigen situatie.

Een kleine groep vrouwen (33 procent) begint wel op een grootschalige manier. Zij introduceren doorgaans nieuwe 'takken' die per definitie enige investeringen vragen (bijvoorbeeld verwarmde aspergeteelt) (25 procent). Anderen (8 procent) nemen een reeds bestaande activiteit over. Binnen de groep 'kleine starters' vindt men relatief veel toeristische of recreatieve activiteiten zoals een minicamping waarvoor grote investeringen niet nodig zijn.

De meeste vrouwen financieren de investeringen uit het agrarisch bedrijf of het eigen spaargeld. De overigen betalen investeringen uit de al gerealiseerde omzet of lenen van familieleden. Weinig vrouwen sluiten een lening bij een bank af en slechts enkelen maken gebruik van subsidieregelingen.

'Ik heb geen bank nodig gehad. Een deel heb ik uit het bedrijf gehaald en een deel van mijn moeder geleend. Eigenlijk kun je bij een bank niet klein beginnen. Die willen meteen een ondernemingsplan en dat kost een boel geld.'

Tabel 1 Financieringsbronnen*

	Percentage (in %)	Totaal
lening via de bank	18	13
uit agrarisch bedrijf	42	30
spaargeld	23	16
uit de omzet	4	3
lening van familie	7	5
subsidie	6	4
Totaal	71	71

* In deze tabel wordt uitgegaan van alle vrouwen (90 procent) die aangeven in de nieuwe activiteit geïnvesteerd te hebben.

Kleinschaligheid en flexibiliteit bieden niet alleen zakelijk gezien voordeel. Voor de meeste vrouwen is het een vereiste omdat zij het werk moeten en willen combineren met hun taken in het huishouden, gezin en agrarisch bedrijf. Bij de start stellen zij voor zichzelf de voorwaarde dat deze opgaven niet in de knel komen en 'dus' beginnen ze kleinschalig en voorzichtig met een activiteit dichtbij huis en bedrijf.[7] Vrouwen houden vooral het welzijn van de kinderen in het oog – 'zij mogen er niet onder lijden'.

Beide aspecten, zowel de combineerbaarheid met gezin en/of bedrijf, als de grens die wordt gesteld aan de hoeveelheid werk en/of financiële investeringen, verwijzen op een meer abstract niveau naar een gemeenschappelijk thema: de *inpasbaarheid* van de activiteit. De meeste vrouwen vinden het belangrijk dat zij de nieuwe activiteit kunnen inpassen in hun verantwoordelijkheid voor gezin en bedrijf en hun dagelijks leven zoals zij dat nu hebben georganiseerd. Daarom mag het nieuwe werk niet te veel tijd en geld kosten. Inpasbaarheid heeft daarnaast een normatieve betekenis door aan te geven tot hoever de inzet voor de nieuwe activiteit mag gaan. 'Een goede moeder blijven' is daarbij de belangrijkste grens; vertaald wordt dit in continue beschikbaarheid – 'er zijn' voor de kinderen.

'Je moet letten op de effecten op je gezin en hoe je het kan inpassen. Maar dat is moeilijk van tevoren te zeggen en er wordt soms te makkelijk over gedaan. Je krijgt bijvoorbeeld snel het gevoel dat je het slecht doet naar je gezin toe en dat doet pijn.'

3.1.2 Verdere ontwikkeling

In de loop van de tijd passen vele vrouwen de relatief eenvoudige omstandigheden waaronder zij starten aan, en investeren in betere apparatuur en een beter uitgeruste locatie. Ook de arbeidsomstandigheden verbeteren: met goede apparatuur werkt men plezieriger en efficiënter. Het betekent tevens een erkenning dat het om een serieuze activiteit gaat – echt werk.

'Het werken is nu veel prettiger; ik hoef minder te sjouwen met de zware vaten. En ik werk nu helemaal echt. Het is anders dan toen ik het tussendoor deed. Als ik hier nu werk, is het helemaal voor het bedrijf, het maakt er helemaal deel van uit. Ik ga nog wel

's morgens langs de varkens en doe de kalfjes. Maar als ik hier bezig ben, dan doet m'n man dat. Dan ben ik echt hier.'

Door de ervaring neemt het zelfbewustzijn toe en verandert de identiteit van veel vrouwen. Het werk neemt voor hen een meer centrale plaats in het leven in. Dat blijkt onder andere uit het feit dat velen op een gegeven moment een hulp in de huishouding aannemen om meer tijd te hebben voor het eigen bedrijf.

Professionalisering verloopt geleidelijk waardoor de kosten uit de omzet kunnen worden betaald. In veel gevallen is er wel een keerpunt vast te stellen: het succes van het initiatief is duidelijk en erkend, zowel in zakelijk als sociaal opzicht, en dan komt professionalisering als het ware in een stroomversnelling. Sommige vrouwen sluiten op dat moment wel een lening af om grotere investeringen te kunnen doen en deskundigen in te schakelen voor advies. Dat betekent overigens niet per definitie dat zij grootschalige activiteiten opzetten. In de meeste gevallen blijft het een klein bedrijf met geen of weinig personeel, maar de aanpak wordt zakelijker en professioneler.

Door een goede organisatie zijn echter niet alle kosten te vermijden en is de gewenste combineerbaarheid van alle taken niet altijd goed te realiseren. Vooral de hoeveelheid werk valt vrouwen tegen. Andere taken komen toch in de knel en men houdt weinig tijd over voor het privéleven. De reacties van anderen zijn bovendien vaak negatiever dan verwacht. Bijna de helft van de geïnterviewde vrouwen vertelt dat buren en kennissen hen verwijten geen goede boer te zijn of dat familieleden vinden dat zij hun taken als moeder niet nakomen.[8]

'De buurman vindt het maar niets. Volgens hem begint zo het einde van de boerenstand. 'Is dit financieel nu nodig?', is ook een reactie uit de buurt. Ik trek me er niets van aan.'

Tegenover deze nadelen staan veel positieve ervaringen. De meeste vrouwen hebben plezier in de omgang met mensen, houden van organiseren en zijn gefascineerd door de technische aspecten van het werk. Ze zijn trots op de kwaliteit van het verrichtte werk en de waardering van klanten. De eigen kwaliteiten ontdekken en het succes van de eigen plannen stimuleert hen om verder te gaan.

'In de herfst zijn de eerste gasten al terug gekomen; daar was ik zó trots op. Het gaf me het gevoel: Ik heb het goed gedaan!'

Daarnaast is natuurlijk het verdiende inkomen belangrijk. Bijna driekwart van de vrouwen (71 procent) verdient aan de nieuwe activiteit. De anderen kunnen met hun inkomen vooralsnog alleen de kosten dekken die de nieuwe werkzaamheden met zich meebrengen.

Tabel 2 Gerealiseerd inkomen

	Percentage (in %)	Totaal
wel inkomen	52	41
gering inkomen	19	15
alleen uit de kosten	24	19
(nog) geen inkomen	5	4
Totaal	100	79

Een kwart van alle vrouwen (24 procent) kan het gezin met hun inkomen onderhouden. Op dit moment verdienen zij al 40 tot 90 procent van het totale gezinsinkomen. Volgens de anderen (76 procent) is het inkomen nog te laag om de kosten van het huishouden te kunnen dragen; naar hun inschatting leveren zij op dit moment tussen 2 en 20 procent van het totale gezinsinkomen.

Het inkomen wordt vooral gebruikt voor investeringen in zowel de nieuwe activiteiten als het agrarisch bedrijf (51 procent) en het dekken van huishoudelijke uitgaven (33 procent). Slechts een klein aantal vrouwen besteedt het geld aan extra's voor zichzelf en het gezin (10 procent) of probeert het geld te sparen (zeven procent). Dit uitgavenpatroon bevestigt het stap-voor-stap model volgens welke de nieuwe activiteiten worden opgebouwd. Het onderstreept verder de dubbele doelstelling achter veel nieuwe activiteiten: op de korte termijn een aanvullend inkomen genereren waarmee men huishouden en agrarisch bedrijf draaiende kan houden, en op de langere termijn een eigen bedrijfstak ontwikkelen.

Het is niet mogelijk om de rentabiliteit van de onderzochte activiteiten te berekenen. Daarvoor ontbreken de nodige gegevens, zoals de gemaakte kosten, gewerkte uren en gerealiseerde inkomsten. Bovendien zijn de nieuwe activiteiten meestal inhoudelijk en organisatorisch hecht vervlochten met het bedrijf en gezin, wat een berekening bemoeilijkt. De grenzen tussen gezin en bedrijf en werk en niet-werk zijn vloeiend, en de uren die men tussendoor en tegelijkertijd besteedt aan huishouden, agrarisch bedrijf en de nieuwe activiteit, brengt men noch bij de een noch bij de ander in rekening.

'Privé en werk lopen door elkaar heen en uren zijn onmogelijk te tellen. Het rare in onze samenleving is de scheiding tussen werk en vrije tijd. Ik maak van mijn hobby mijn werk.'

Wie de eigen agrarische producten verwerkt en verkoopt, hoeft deze meestal niet te betalen en voor het gebruik van bedrijfs- of privéruimtes wordt geen vergoeding gevraagd. Wel houdt vrijwel iedereen een aparte boekhouding bij en zijn veel nieuwe activiteiten formeel in een apart bedrijf ondergebracht. Tegenover deze formele scheiding van activiteiten staat een pratijk waarin productiemiddelen en opbrengsten van beide bedrijven in elkaar overlopen.

Waar het gaat om de betaling van vrouwen voor de geleverde arbeid vindt men een vergelijkbare tegenstelling: aan de ene kant beschouwen de meeste vrouwen het als een groot voordeel dat men veel werk in het nieuwe bedrijf tussendoor kan verrichten wanneer men er 'toch' is en (dus) geen kosten voor arbeid hoeft te berekenen. Aan de andere kant merkt een aantal vrouwen op dat de nieuwe activiteit nog niet genoeg opbrengt om de geïnvesteerde uren te betalen.

'We hebben wel een extra inkomen maar de uren zijn niet betaald. Je moet er veel voor doen.'

Wanneer men een theoretische kostprijs zou berekenen voor alle productiemiddelen en arbeid, zouden de meeste activiteiten niet rendabel zijn. Hetzelfde geldt overigens in veel gevallen ook voor de primaire agrarische activiteiten.
In de bedrijfseconomie past men bij de berekening van de rentabiliteit van nieuwe activiteiten binnen een bestaand bedrijf de partiële benadering toe (Trip 1996). Men houdt dan alleen rekening met de veranderingen die ten gevolge van de nieuwe activiteiten optreden – de extra kosten en de extra opbrengsten. Men veronderstelt dat de nieuwe activiteiten de bestaande kosten-opbrengstenstructuur van het bedrijf niet beïnvloeden. De kosten voor arbeid rekent men alleen wanneer er tijd voor andere betaalde werkzaamheden verloren gaat of een betaalde kracht werkzaamheden moet overnemen. De partiële benadering sluit goed aan bij de beleving van de geïnterviewde vrouwen. Volgens hen is het 'dubbel' gebruik kunnen maken van tijd en ruimte een belangrijk voordeel en winst tegenover een baan buitenshuis. Een nadeel van de partiële benadering is dat er geen rekening wordt gehouden met de positieve invloed die de nieuwe activiteit op de rentabiliteit van de primaire activiteiten kan hebben. De vervlechting van oude en nieuwe elementen kan meer opleveren dan de som van de winst uit de 'eerste' en de 'tweede tak' (De Bruin 1997b).

Er is nog een andere reden waarom het moeilijk is om de rentabiliteit van de nieuwe activiteiten van vrouwen volgens het gebruikelijke model te berekenen. Het model gaat ervan uit dat ondernemers streven naar maximale winst en daarom die activiteiten ontwikkelen die de meeste winst beloven. De berekeningswijze is op dit uitgangspunt gebaseerd. De meeste onderneemsters geven duidelijk aan niet gericht te zijn op winstmaximalisatie. Zij hebben niet alleen economische doelen maar willen ook op ander terrein wins' boeken. Ze zoeken naar een evenwicht tussen winst als ondernemers en winst als moeder/huisvrouw. Wat economisch gezien niet verstandig lijkt omdat geen maximale winst wordt behaald, kan voor deze vrouwen juist wel rendabel zijn.[9]

In de meeste gevallen is het niet de bedoeling dat de nieuwe activiteiten een volledig inkomen opbrengen. Het is bedoeld als een aanvulling en in die zin is alles meegenomen. Als er in principe al een gezinsinkomen is, biedt dat belangrijke voordelen voor het starten van nieuwe activiteiten. Er is meer vrijheid wat de invulling van 'de neventak betreft; men kan rustiger beginnen en heeft de ruimte om te experimenteren; men kan meer rekening houden met de wens plezier te beleven aan de nieuwe werkzaamheden. Omdat de hoofdactiviteit het basisinkomen garandeert, mag de nevenactiviteit minder rendabel zijn en hoeft zij niet een maximale winst op te brengen. Dat kan ook zakelijke voordelen geven.

'De Kamer van Koophandel stond er negatief tegenover – ze wisten geen weg met kampeerboerderijen. Bij de bank waren ze makkelijker omdat er al een loon was. Als ik alleen was begonnen, hadden ze me waarschijnlijk niet geholpen.'

3.1.3 Tussentijdse conclusie

De behoefte aan een eigen beroep en de noodzaak van extra inkomen zijn ook in Nederland de belangrijkste motoren achter de nieuwe economische initiatieven van agrarische vrouwen. De voorkeur voor een activiteit dichtbij huis en bedrijf komt voort uit de wens om bij de kinderen te zijn en in het agrarisch bedrijf te kunnen blijven werken. Een belangrijk nadeel is dat de hoeveelheid werk juist door de voortdurende beschikbaarheid bijzonder groot is.

Over het algemeen maken vrouwen bij de start van een nieuwe bedrijfsactiviteit vooral gebruik van eigen middelen en informele hulpbronnen. Zij onderscheiden zich daarmee in belangrijke mate van de startende ondernemer zoals die in de gangbare literatuur wordt geschetst. Deze begint met een ondernemingsplan, gaat een omvangrijke lening aan en zet de kern van het bedrijf in een keer neer. Het zijn voornamelijk mannen die op deze manier starten. Onderzoek onder vrouwelijke onderneemsters buiten de agrarische sector laat zien, dat ook zij veelal kleinschalig, part-time en met eigen middelen beginnen (Geerlof *et al.* 1997; Koster & Pruis 1992). Een experimentele, kleine start en stapsgewijze opbouw van de activiteiten kenmerkt ook veel andere nieuwe initiatieven in de agrarische sector (vgl. de Bruin 1997b).

Op een dergelijke manier beginnen biedt vele voordelen: er is minder startkapitaal nodig; men hoeft geen of weinig rente te betalen; men kan vele kosten besparen en ervaringen opdoen en kennis verzamelen zonder een groot risico te lopen; men is minder zichtbaar en dus minder kwetsbaar voor kritiek van anderen. Dat laatste is voor veel vrouwen belangrijk; ze willen eerst kijken of 'het wel loopt', voordat ze zich bloot stellen aan de negatieve reacties van anderen. Voor sommige vrouwen is het ook de enig mogelijke weg wanneer de eigen partner er niets in ziet en niet bereid is om financiële, praktische of morele ondersteuning te bieden. Vrouwen beschikken over het algemeen niet over een groot eigen vermogen en kunnen de bank niet voldoende zekerheid bieden voor een omvangrijke lening. Een ander belangrijk voordeel is de grote mate aan flexibiliteit; men kan experimenteren met producten en productiewijze en de organisatie van het geheel.

Een belangrijk nadeel van een kleine en amateuristische start is dat de arbeidsbelasting hoog is door de doorgaans slechtere arbeidsomstandigheden en de combinatie met andere werkzaamheden; het inkomen is laag omdat men minder afzet en geen 'professionele' prijzen kan rekenen. Het lijkt alsof men niets verdient omdat men niet zoals anderen een maandelijks inkomen opneemt in de berekening van de investering en leent van de bank. Een ander nadeel is dat velen door op eigen kracht te starten, geen gebruik maken van professioneel advies en ondersteuning.

3.2 Hulpbronnen en visie op 'vernieuwing'

Om te begrijpen waarom sommige vrouwen wel en andere geen nieuwe initiatieven nemen, is een vergelijking gemaakt tussen vrouwen die wel en niet 'tweede

takken' starten of een baan buitenshuis zoeken. Daarbij is gekeken naar de hulpbronnen waarover pluriactieve vrouwen kunnen beschikken (3.2.1) en is onderzocht of zij anders denken over de richting waarin de agrarische sector zich in de toekomst zou moeten ontwikkelen (3.2.2). De verwachting is dat pluriactieve vrouwen over meer hulpbronnen kunnen beschikken en een andere visie op de toekomst hebben die zij door hun handelen in de praktijk brengen.

3.2.1 Hulpbronnen

Bij hulpbronnen kan het om persoonlijke kenmerken gaan, zoals opleiding, leeftijd en levensfase, of kenmerken van het bedrijf zoals grootte, sector en economische situatie. Daarnaast kunnen in de 'normatieve bagage' (Lippe 1993) van vrouwen stimulansen of belemmeringen liggen voor zelfstandige economische initiatieven. Daarbij spelen vooral hun opvattingen over de juiste positie en het gewenste gedrag van vrouwen in gezin en bedrijf een belangrijke rol.

Persoonlijke kenmerken

De vrouwen onderscheiden zich niet wat betreft hun kwalificaties op grond van opleiding, werkervaring of praktische ervaring in de agrarische sector. Er bestaat evenmin verschil in levensfase of verantwoordelijkheid voor de verzorging van jonge kinderen. Vrijwel alle vrouwen hebben kinderen en in beide groepen zijn evenveel vrouwen met kleine en zeer kleine kinderen. Pluriactieve vrouwen roepen wel iets vaker dan andere vrouwen de al dan niet betaalde hulp van anderen in voor huishouden en kinderopvang. De meesten moeten het echter zonder hulp redden.

Tabel 3 Hulp bij de verzorging van kinderen en huishouden

	pluriactief (in %)	niet-pluriactief (in %)	Totaal
huishoudelijk hulp			
betaald	16		15
onbetaald	5	14	3
geen	79	86	80
hulp voor de kinderen			
betaald	14		8
onbetaald	5	3	4
geen	81	97	82

Bedrijfskenmerken

De bedrijven onderscheiden zich op een aantal punten. Pluriactiviteit komt minder vaak voor in de glastuinbouw. Een tweede bedrijfstak vindt men vaker in melkvee- en akkerbouwbedrijven, en buitenshuis werkende vrouwen vindt men vaker in de grondgebonden tuinbouw, gemengde bedrijven en de intensieve veehouderij. Gemiddeld zijn pluriactieve bedrijven iets groter, maar alle vormen van pluriactiviteit komen zowel op grote als op kleine bedrijven voor.

Tabel 4 Bedrijfsgrootte naar sector en pluriactiviteit[1]

	niet-pluriactief (N= 37)			pluriactief (N=62)		
	klein	middel	groot	klein	middel	groot
melkvee	200 l (1)*	350 l (1)*		192 l (4)*	311 l (2)*	422 l (3)*
akkerbouw	29 ha (2)	54 ha (1)		31 ha (7)	57 ha (10)	100 ha (2)
glastuinbouw	6.6 m^2 (4)*	9.9 m^2 (5)*	23.5m^2 (4)*	5.4m^2 (2)*	10.4m^2 (2)*	31.5m^2 (2)*
over. tuinbouw	2 ha (8)		55 ha (2)	10 ha (9)		45 ha (1)
over.	2 ha (1)	23 ha (1)	54 ha (2)	12 ha (5)	30 ha (3)	73 ha (6)
Totaal	16 (43%)	8 (22%)	8 (22%)	27 (44%)	17 (27%)	14 (23%)

* x 1.000

[1] Per categorie is de gemiddelde bedrijfsgrootte vermeld en tussen haakjes het aantal bedrijven dat tot die categorie behoort. Van een aantal bedrijven is de grootte onbekend; daarbij gaat het om 5 (13 procent) niet-pluriactieve en 4 (6 procent) pluriactieve bedrijven. De categorieën klein, middel, groot zijn als volgt gedefinieerd: *Melkveehouderij*: klein tot 200.000 l, middel 250-350.000 l, groot meer dan 350.000 l melkquotum. *Akkerbouw*: klein t/m 40 ha, middel 41 t/m 70 ha; groot meer dan 71 ha land. *Glastuinbouw*: klein tot 10.000 m^2, middel tot 15.000 m^2; vanaf 15.000 m2 kas. *Overige sectoren*: klein t/m 20 ha, middel t/m 40 ha, groot vanaf 41 ha land.

De economische positie van pluriactieve bedrijven wordt in vergelijking met andere bedrijven minder gunstig beoordeeld. Pluriactieve vrouwen schatten het huidige inkomen lager en de kans op overname kleiner in dan andere vrouwen.

Positie op het bedrijf

Pluriactieve vrouwen hebben een grotere inbreng in beslissingen dan andere vrouwen. Zij beschouwen zich vaker als mede-onderneemster dan andere vrouwen en vinden het belangrijker om deel te nemen aan beslissingen. Door hun actieve betrokkenheid en verantwoordelijkheid hebben ze meer macht en mogelijkheden om zelfstandig iets te ondernemen; er is ook meer gedrevenheid door het gevoel van gedeelde economische verantwoordelijkheid. Er is geen verschil tussen de groepen in de hoeveelheid werk op het bedrijf en de tevredenheid over hoeveelheid en aard van het werk.

Tabel 5 Typering van de eigen positie binnen het bedrijf

	pluriactief (in %)	niet-pluriactief (in %)	Totaal
mede-onderneemster	35	15	27
medewerkster vaste taken	14	10	12
medewerkster inspringtaken	17	24	20
huisvrouw/moeder	32	51	39
financier	2		1
Totaal	62	37	99

Normen en waarden

Pluriactieve vrouwen denken anders over hun verantwoordelijkheden in gezin en huishouden, hun mogelijkheden om buitenshuis te werken en hun rol binnen het

bedrijf dan andere vrouwen. Op alle drie terreinen hechten zij duidelijk en consequent meer waarde aan het delen van verantwoordelijkheden, de mogelijkheid om zorg en betaald werk te combineren en het belang zelfstandig mee te denken en mee te beslissen over de ontwikkeling van het bedrijf.

Tabel 6 Voorkeur voor bepaalde vorm van samenwerking

	pluriactief (in %)	niet-pluriactief (in %)	Totaal
eigen stuk	32	5	22
samen met man	57	78	64
los van bedrijf	11	17	13
beslissing samen	75	62	69
man beslist	25	38	29

In het verleden hebben de pluriactieve vrouwen meer dan andere vrouwen moeite gehad om hun baan op te zeggen en een groot deel van hen is van plan om in de toekomst opnieuw buitenshuis te gaan werken. In die gevallen is het nieuwe werk op het bedrijf wellicht een vervanging voor een baan buitenshuis.

Gezin en huishouden zijn volgens de pluriactieve vrouwen niet de exclusieve verantwoordelijkheid van vrouwen; ze vinden het geoorloofd om 'meer' te willen. Daardoor scheppen zij ruimte voor andere interesses en ambities naast de zorg voor het huishouden en gezin, de start van andere werkzaamheden en een actieve deelname aan het management van het bedrijf. In die zin is een 'normatieve bagage' met minder seksespecifieke gedragsvoorschriften een belangrijke hulpbron.

3.2.2 Visie op vernieuwing

De verwachting is dat pluriactieve vrouwen niet alleen in hun handelen vooruitlopen op anderen maar ook vernieuwende ideeën hebben over de landbouw in het algemeen. De vergelijking van pluriactieve en andere vrouwen kan hierop enig licht werpen. Verschil op dit punt kan ook een verklaring bieden voor vernieuwend gedrag. Minder verbondenheid met agrarische 'tradities' kan betekenen dat er minder belemmeringen zijn om nieuwe initiatieven te nemen.

Toekomst van het eigen bedrijf

Pluriactieve vrouwen hebben een duidelijker idee over de richting waarin het agrarisch bedrijf zich in de toekomst zou moeten ontwikkelen dan andere vrouwen. Ze voorspellen bovendien een ontwikkeling in een andere richting. De meeste vrouwen voorzien dat het bedrijf zich op conventionele wijze zal ontwikkelen door kosten te besparen, uit te breiden en/of de productie te intensiveren. Ongeveer een kwart van de vrouwen voorspelt een verandering in de richting van een meer duurzame en pluriactieve bedrijfsvoering. Hierbij gaat het vooral om pluriactieve vrouwen. Wat bedrijfsverbreding door een extra tak of een baan buitenshuis betreft, is dat niet verbazingwekkend, omdat zij die keuze al hebben gemaakt. Maar pluriactieve vrouwen voorzien ook duidelijk vaker dan andere vrouwen een

verandering in richting van een meer milieuvriendelijke bedrijfsvoering door natuur- en landschapsbeheer, ecologisch produceren en/of extensivering van de productie.

Tabel 7 Richting van de toekomstige bedrijfsontwikkeling[1]

(heel) waarschijnlijk	pluriactief (in %)	niet-pluriactief (in %)	Totaal
kosten besparen	94	81	88
uitbreiden	50	43	47
intensiveren productie	45	41	43
natuur- landschapsbeheer	23	16	20
ecologisch produceren	27	16	23
extensiveren productie	34	16	27
zelf verwerken	52	14	37
tweede of derde tak opzetten	31	3	20
vrouw baan buitenshuis	37	3	24
man baan buitenshuis	23	0	14
opvolger baan buitenshuis	29	13	15
bedrijfsverplaatsing	16	11	14
afbouwen	23	16	20

[1] Op deze vraag kon men meerdere antwoorden geven. Daardoor is het totaal meer dan 100 procent.

Opvallend veel vrouwen zijn bereid mee te werken aan vernieuwingen in de agrarische sector zoals gezamenlijke lokale initiatieven van agrariërs met betrekking tot natuur en milieu, streekeigen producten en/of leveranciers-verenigingen. Duidelijke verschillen tussen vrouwen onderling bestaan alleen waar het gaat om samenwerking op het gebied van natuur en milieu. Pluriactieve vrouwen zien hier meer mogelijkheden dan andere vrouwen.

Tabel 8 Bereidheid mee te werken aan gezamenlijk initiatieven van agrariërs in de streek

	pluriactief (in %)	niet-pluriactief (in %)	Totaal
lokale samenwerking m.b.t. natuur en milieu	63	51	57
productie streekeigen producten	49	41	44
leveranciersvereniging	48	41	44

Pluriactieve vrouwen staan opener tegenover de mogelijkheid om (nog meer) nieuwe activiteiten op te zetten. Niet-pluriactieve vrouwen zijn hierin over het algemeen niet geïnteresseerd. Daarbij maakt het weinig uit of men de interesse voor agrarische of niet-agrarische nevenactiviteiten polst.

Al deze gegevens wijzen erop dat pluriactieve vrouwen meer open staan voor vernieuwing dan andere vrouwen. Ze zijn eerder bereid om in hun bedrijfsvoering rekening te houden met eisen vanuit de milieubescherming en natuur- en landschapsbeheer, en om de bedrijfsactiviteiten uit te breiden met nieuwe activiteiten en/of een baan buitenshuis. Interessant is dat zij in verbreding en vernieuwing mogelijkheden zien om het bedrijf op een ambitieuze manier vorm te geven.
Ze zijn namelijk minder uitgesproken in hun voorkeur voor kleinere bedrijven dan andere vrouwen: ruim een kwart van de pluriactieve vrouwen verkiest een grootschalig bedrijf boven een kleiner bedrijf. Beide groepen vrouwen verkiezen overigens wel een bescheiden bedrijf boven een topbedrijf.

Tabel 9 Voorkeur voor bepaald bedrijfstype

	pluriactief (in %)	niet-pluriactief (in %)	Totaal
kleiner bedrijf	73	86	77
groter bedrijf	27	14	22
topbedrijf	18	22	19
bescheiden	82	78	80

Dezelfde trend is zichtbaar wanneer vrouwen op een schaal van 0 tot 100 aangeven aan welk bedrijf zij de voorkeur geven: een kleinschalig gezinsbedrijf waar met familiearbeid wordt gewerkt of een groot bedrijf met veel vreemd personeel. Bij de niet-pluriactieve vrouwen is de voorkeur voor een klein bedrijf duidelijk aanwezig terwijl de pluriactieve vrouwen meer verdeeld zijn: een groep verkiest het kleine gezinsbedrijf, een andere een meer grootschalig bedrijf met vreemd personeel. Verbreding betekent volgens deze vrouwen niet per definitie een kleinschalig bedrijf.

Toekomst van de Nederlandse land- en tuinbouw
Pluriactieve vrouwen voorzien niet alleen voor het eigen bedrijf maar ook voor de Nederlandse land- en tuinbouw een andere ontwikkeling dan niet-pluriactieve vrouwen. Daarbij volgen zij in belangrijke mate de keuzen die zij zelf al hebben gemaakt.

Een meerderheid van de vrouwen verwacht dat de trend naar verbreding door meer economische pijlers op het bedrijf ook in de toekomst zal doorzetten. Pluriactieve vrouwen zijn hier meer van overtuigd dan anderen en beoordelen de ontwikkeling positiever. Pluriactieve vrouwen verwachten ook dat de trend naar meer verwerking van producten op het eigen bedrijf verder door zal zetten. Ze vinden dit vaker dan anderen een positieve zaak voor zowel vrouwen persoonlijk als de land- en tuinbouw in het algemeen.

Tabel 10 Oordeel over de toekomstige trend met betrekking tot meer verbreding en de betekenis ervan voor vrouwen persoonlijk

	voor vrouwen			
	positief	negatief	weet niet	Totaal
pluriactieve vrouwen				
doorzetten	43%	26%	10%	49
teruglopen	2%	8%	1%	7
weet niet	3%	2%	5%	6
Totaal	30	22	10	62 (100%)
niet-pluriactieve vrouwen				
doorzetten	22%	32%	5%	22
teruglopen	14%	8%		8
weet niet	11%	5%	3%	7
Totaal	17	17	3	37 (100%)

3.2.3 Tussentijdse conclusie

Pluriactieve vrouwen onderscheiden zich op een aantal punten van andere vrouwen en deze verschillen kunnen inderdaad voor een deel verklaren waarom de eersten wel en de andere geen nieuwe bronnen van inkomsten scheppen.
Pluriactieve vrouwen hebben een meer invloedrijke positie in het bedrijf en beschikken daardoor over meer macht en mogelijkheden dan andere vrouwen. Zij hebben een andere opvatting van hun verantwoordelijkheden in bedrijf en gezin. Ze voelen zich economisch mede verantwoordelijk en dat stimuleert hen om iets te ondernemen. De combinatie van werk en zorg vinden zij geoorloofd en wenselijk en uitbesteding van huishoudelijke en verzorgende taken aan anderen wijzen zij niet bij voorbaat af. Daardoor is er voor hen meer ruimte om eigen initiatieven te nemen en naar verwachting ook in het algemeen meer openheid voor 'nieuw', van tradities afwijkend gedrag.

Pluriactieve vrouwen onderscheiden zich van andere vrouwen verder in hun visie over de toekomst van het eigen bedrijf en de agrarische sector in het algemeen. Ze voorzien een ontwikkeling in richting van meer duurzaamheid en meer verbreding en vinden dat een positieve zaak. Ook op dit punt is er dus meer openheid voor vernieuwing.

3.3 Gezamenlijke initiatieven van vrouwen

Wanneer het gaat om vrouwen en plattelandsvernieuwing is de aandacht in Nederland tot nu toe vrijwel uitsluitend uitgegaan naar de in de voorgaande pararaaf beschreven economische initiatieven van individuele agrarische vrouwen. Daardoor is er weinig zicht op initiatieven die vrouwen gezamenlijk ontplooien. Ook de bijdrage van de niet-agrarische plattelandsvrouwen is buiten beeld gebleven.

Volgens de overheid is meer samenwerking een belangrijke voorwaarde voor het succes van plattelandsvernieuwing. Daarbij hecht zij grote waarde aan het belang van samenwerking van verschillende agrarische en niet-agrarische partijen op het platteland, die zogenaamde 'nieuwe coalities' sluiten (Mininsterie LNV 1995b, 1997). Tot nu toe is de bijdrage van vrouwen aan de bekende nieuwe samenwerkingsverbanden op het platteland, zoals Ommermarke of Waterland, onzichtbaar gebleven. Onduidelijk is of vrouwen er wel of niet aan deelnemen en welke positie zij innnemen.

Doel van het tweede deel van het Nederlandse onderzoeksproject is om te achterhalen op welke terreinen van plattelandsvernieuwing vrouwen gaan samenwerken en op welke manier. Daarnaast is het de bedoeling om de knelpunten in kaart te brengen die samenwerking kunnen belemmeren.
Deze paragraaf geeft een overzicht over de aard van de gevonden samenwerkingsverbanden (3.3.1) en de betreffende ervaringen van vrouwen (3.3.2). Veel gezamenlijke initiatieven komen voort uit de organisaties van plattelandsvrouwen. In de meeste gevallen gaat het om onbetaalde activiteiten. In de tussentijdse conclusie (3.3.3) gaan we in op de betekenis van het vrijwilligerswerk van vrouwen voor de ontwikkeling van het platteland die in Nederland, anders dan in andere landen (vgl. hfd. 2) tot nu toe weinig aandacht heeft gekregen.

3.3.1 Aard van de samenwerkingsverbanden
Het tweede deelproject is gestart met een inventarisatie van mogelijk interessante initiatieven. Aanvankelijk is alleen gekeken naar initiatieven waaraan uitsluitend vrouwen deelnemen; in de loop van de tijd is de blik verruimd naar 'gemengde' initiatieven – van vrouwen èn mannen – mits vrouwen er een duidelijke actieve inbreng in hebben. Bestaande, gevestigde organisaties, zoals de verenigingen van plattelandsvrouwen of commissies van agrarische vrouwen, zijn niet in de inventarisatie opgenomen. Gezamenlijke activiteiten die voortkomen uit het organisatieverband, zijn er wel in betrokken.

Het overzicht van samenwerkingsverbanden is een momentopname. In totaal zijn 26 initiatieven onderzocht. Omdat er steeds nieuwe initiatieven ontstaan, is het onmogelijk om een volledige lijst samen te stellen. De inventarisatie geeft wel een goed beeld van de verschillende soorten samenwerkingsverbanden die er op dit moment zijn, namelijk:
1 ondernemersnetwerken,
2 plattelandsverenigingen,
3 werkgroepen gericht op inspraak in regionale ontwikkeling,
4 werkgroepen gericht op leefbaarheid en milieu,
5 werkgroepen gericht op voorlichting en imagoverbetering,
6 commerciële samenwerkingsverbanden.

In de onderstaande tabel zijn alle gevonden initiatieven kort benoemd. Meer gedetailleerde informatie kan men vinden in de adressenlijst 'Samenwerken aan de versterking van het platteland' die in het kader van dit deelonderzoek is samengesteld (Bock 1998a).

Tabel 11 Samenwerkingsverbanden van plattelandsvrouwen

alleen vrouwen	vrouwen en mannen
Ondernemersnetwerken (7)	
Oostermoerse Agrarische Vrouwen Vrouwennetwerk Zuidwest Friesland Steunpunt 'Vrouwen en platteland' Limburgs Vrouwennetwerk	Project Oudediep 'Samen-werken', Ver. voor Agrotoerisme Studieclub Agrotoerisme
Plattelandsverenigingen (2)	
	ISSALA Beemster Collectief
Inspraak regionale ontwikkeling (5)	
Werkgroep Herinrichting Hoeksche waard Project Midden-Delftland/Schipluiden Contactvrouwen Ruilverkaveling Lopikerwaard Werkgroep Agrarische Vrouwen Initiatiefgroep Agrarische Vrouwen en Herstructurering in de Intensieve Veehouderij	
Leefbaarheid en Milieu (7)	
Vrouwen toetsen het leefmilieu Vrouwennetwerk Tholen Emancipatie, ecologie en economie	Leefstijlen, mobiliteit, milieu Lokale Agenda 21 Leefbaarheid S. Anthonis Leefbaarheid kleine kernen in West-Brabant
Voorlichting en imagoverbetering (3)	
Scholenproject Basisonderwijs Zeeuwse fietstasgids 'Shoppen in de polder' Werkgroep Recreatie	
Commerciële samenwerking (2)	
Coöperatief Compagniester Banket U.A. Stichting Telewerkcentrum Lochem	

Ondernemersnetwerken
Aan de ondernemersnetwerken nemen vrouwen (en mannen) met overeenkomstige bedrijven deel. Men sluit zich aan bij een netwerk of richt een netwerk op om kennis en ervaringen uit te wisselen, elkaar moreel en praktisch te ondersteunen en gezamenlijke activiteiten te ontwikkelen. De meesten verwachten dat netwerken op den duur commerciële voordelen biedt.
Alle geïnventariseerde netwerken zijn recent opgericht: het oudste netwerk dateert uit 1993. Geen van de netwerken stelt tot nu toe voorwaarden aan toetreding. Het netwerk van de Oostermoerse Agrarische Vrouwen vormt hierop een uitzondering. Dit netwerk heeft wel een bepaalde status als netwerk van 'vernieuwende' vrouwen opgebouwd. De Oostermoerse Agrarische Vrouwen selecteren potentiële deelneemsters wel – niet op de kwaliteit van hun ondernemingen, maar wel met

het oog op de mogelijkheid hun gezamenlijk assortiment te vernieuwen en uit te breiden.
Veel netwerken zijn binnen gesubsidieerde projecten tot stand gekomen. Het vormen van een netwerk was één van de doelen van deze projecten en er zijn goede mogelijkheden geboden voor training en professionele begeleiding.

Vrouwennetwerk Zuidwest Friesland
20 (startende) onderneemsters in Zuidwest Friesland; voornamelijk niet-agrarische en enkele agrarische vrouwen; activiteiten: maandelijkse bijeenkomsten gericht op uitwisseling van ervaring en kennis, ondersteuning, contacten; informatie bij mevr. Dieuwke Melchers, Kippenburg 3, 8567 HA Oudermirdum, tel. 0514-572007

Oostermoerse Agrarische Vrouwen (Drenthe)
13 agrarische onderneemsters uit verschillende sectoren: o.a. vollegronds tuinbouw, bloementeelt, verwerking agrarische producten, kaasboerderij, boerderijcamping; sinds 1993 gezamenlijke promotie van producten bij verschillende beurzen, symposia e.d.; verzorgen van manden met streekeigen producten; organisatie van excursies en fietstochten door de regio Oostermoer met bezoek aan deelnemende bedrijven; informatie bij mevr. Geesje Brink-Hindriks (secret.), tel. 0592-262918

Plattelandsverenigingen
In plattelandsverenigingen nemen vrouwen en mannen van binnen en buiten de agrarische sector deel. Het doel is om gemeenschappelijk een plan te ontwikkelen hoe men de economische en sociale vitaliteit van de eigen streek zou kunnen versterken. Men zoekt naar nieuwe mogelijkheden voor de toekomst en probeert daarbij tot nieuwe samenwerkingsrelaties te komen. Ze onderscheiden zich van ondernemersnetwerken doordat het niet in eerste instantie gaat om een verbetering van de eigen bedrijfsactiviteiten. In deze verenigingen kijkt men bewust over de grenzen van het eigen bedrijf heen.

Beemster Collectief (Noord Holland)
De stuurgroep bestaat uit vier mensen uit het gebeid; daarnaast is er een klankbordgroep waarin verschillende sectoren zijn vertegenwoordigd: horeca, vereniging van ondernemers, wijnhandel, AOC, VVV, WLTO, Vrouwencollectief Leegwater e.a.; in samenwerking met de Volkshogeschool Bergen zoekt men naar mogelijkheden om een gezamenlijk toeristisch pakket in de Beemster aan te bieden; dat zou uit drie delen moeten bestaan: een agrarisch pakket, een cultuur-historisch pakket en een pakket hededaagse kunst; informatie bij mevr. Hettie Uitenthuis, tel. 0299-681584

Werkgroepen gericht op inspraak in plattelandsontwikkeling
Doel van deze groepen is om invloed uit te oefenen op de besluitvorming over de ontwikkeling van het platteland en om zorg te dragen dat rekening wordt gehouden met de belangen van vrouwen. Aan deze initiatieven nemen uitsluitend vrouwen deel. Vaak gaat het om de herinrichting van bepaalde regio's; soms staat de reorganisatie van een bedrijfssector centraal, zoals de herstructurering van de varkenshouderij (Initiatiefgroep Agrarische Vrouwen). Een ander doel is om

vrouwen in het gebied te informeren over de ontwikkelingen en aan te geven welke consequenties herinrichtingsplannen voor hen kunnen hebben.
De groep kan een officiële status hebben (bv. werkgroep herinrichting Hoeksche Waard); maar het kan ook om een informele klankbordgroep gaan, die vrouwelijke afgevaardigden ondersteunt (vgl. 4.3.2). Daarnaast zijn er autonome werkgroepen die van buitenaf invloed proberen uit te oefenen op de planvorming (bv. Contactvrouwengroep Lopikerwaard).
De hier beschreven werkgroepen zijn allen ontstaan op initiatief van één vrouw of enkele vrouwen. Voor de organisatie van de werkgroepen hebben zij gebruik gemaakt van de structuren van de plattelandsvrouwenorganisaties of de land- en tuinbouworganisaties.

Contactvrouwen Ruilverkaveling Lopikerwaard
10 agrarische vrouwen uit de regio; doel: inspraak ruilverkaveling Lopikerwaard; activiteiten: overleg, organiseren voorlichtingsbijeenkomsten t.b.v. agrarische vrouwen en bedrijfsopvolgers; informatie bij mevr. B.E.J. Erberveld, Provincialeweg oost 123, 2851 AD Haastrecht, tel. 0182-501382

Werkgroep Herinrichting Hoeksche Waard (Zuid-Holland)
10 agrarische en niet-agrarische leden van de NBvP; overleg en deelname o.a. in 'Rietgors', stichting voor Agrarisch Natuurbeheer in de Hoeksche Waard en het Groen Recreatie Platform; informatie bij mevr. Ineke Booden, Zeggegors 51,, 3271 XJ Mijnsherenland, tel. 0186-601882

Werkgroepen rondom leefbaarheid en milieu
Er zijn veel groepen gevonden die zich met de problematiek rondom leefbaarheid en milieu bezig houden. Ze willen de kwaliteit van hun leefomgeving veilig stellen en verbeteren en milieubeschermende maatregelen promoten. Om knelpunten met betrekking tot de leefbaarheid binnen het gebied te inventariseren en bewoners en de gemeenten te mobiliseren, voert men enquêtes uit en organiseert men gespreksavonden met de bevolking. Anderen werken met besloten werkgroepen.

Het merendeel van de werkgroepen is ontstaan vanuit centraal aangestuurde en gefaciliteerde projecten. Daarbij gaat het om projecten van provinciale emancipatiebureau's (Vrouwen toetsen het leefmilieu), het Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn (maatschappelijk ondernemerschap) en de landelijk gecoördineerde activiteiten van Lokale Agenda 21. De projecten van NCB/KVO en het vrouwennetwerk Tholen vinden hun oorsprong wel in lokaal en regionaal actieve maatschappelijke organisaties.

Leefbaarheid kleine kernen in West-Brabant
bestuursleden uit Katholieke Vrouwen Organisatie (3) en NCB (3); doel: bevorderen leefbaarheid kleine kernen, bij elkaar brengen van boeren en burgerbevolking door aan te sluiten bij gemeenschappelijk belang bij platteland; start afhankelijk van financiering; informatie bij mevr. de Nijs (KVO), Wouwseweg 156, 4703 BZ Roozendaal, tel. ('s avonds) 0165-544893

Vrouwennetwerk Tholen
leden van maatschappelijke organisaties en politieke partijen, uit alle kernen van gemeente Tholen; agrarische en niet-agrarische vrouwen; doel is behoud leefbaarheid platteland, daarbij inspelen op knelpunten van vrouwen, deelname maatschappelijke/politieke besluitvorming; activiteiten: leefbaarheidsenquête onder vrouwelijke bevolking, deelname in platform Tholen, deelname project emancipatiebureau 'emancipatie, milieu en mobiliteit', deelname Platform Zeeuwse Vrouwenraad, organisatie kinderopvangproject door gastouders i.s.m. Stichting Kinderopvang; informatie bij mevr. Annelies Westerveld (NBvP), Harriëtedijk 5, 4675 PB Sint Philipsland, tel. 0167-576006

Werkgroepen voor voorlichting en imagoverbetering
Verschillende groepen vrouwen zijn actief op het gebied van voorlichting over en imagoverbetering van de agrarische sector. Ze komen voort uit de land- en tuinbouworganisaties of de organisaties voor plattelandsvrouwen. Doel van hun activiteiten is om meer en betere informatie te geven over de agrarische sector, meer begrip op te wekken voor de moeilijke situatie waarin agrarische onderne(e)m(st)ers verkeren en tegelijkertijd het negatieve imago van de landbouw te verbeteren. Hiervoor ontwikkelen zij 'tastbare producten' zoals een voorlichtingskoffer, een gids en een symposium met tentoonstelling. Na voltooiing van het product wordt de groep opgeheven. Anderen beschouwen zich in eerste instantie als een overleggroep die in samenwerking met anderen doorlopend verschillende activiteiten wil ontwikkelen (bv. een fietstocht samen met de VVV). Vaak zijn de activiteiten gekoppeld aan een specifieke gebeurtenis binnen de eigen organisatie ter gelegenheid waarvan men zich extern wil presenteren.

Scholenproject Basisonderwijs
jonge agrarische vrouwen, leden NAJK, activiteiten: samenstellen van een 'informatiekoffer' voor alle provinciale afdelingen met lesmateriaal voor basisscholen en handleiding voor een bezoek aan de klas en een excursie op het eigen bedrijf, voorbeeldbrief voor scholen, lijst van contactpersonen; meer informatie bij mevr. Heidi van der Werf (NAJK), Sondelerdijk 7, 8565 GD Sondel, tel. 0514-563437

Commerciële samenwerkingsverbanden
Het inventariserend onderzoek heeft twee samenwerkingsverbanden opgeleverd waarin vrouwen op commercieel gebied met elkaar samenwerken: het Compagniester Banket en het Telewerkcentrum Lochem. Beide initiatieven hebben commerciële doeleinden, namelijk het realiseren van inkomsten voor de leden. Het telewerkcentrum is een stichting en heeft officieel geen winstoogmerk; in de toekomst wil men echter zelfstandig, zonder subsidie en dus commercieel kunnen werken.

Het Coöperatief Compagniester Banket U.A.
Zeven agrarische vrouwen en één man en 10 commercieel deelnemende bedrijven; doel: extra inkomen, positief imago landbouw en promoten regio; activiteiten * organisatie van fiets- en koetsroute met banket langs verschillende lokaties waaronder o.a. agrarische bedrijven, heemtuin, museum, op elke plek wordt een gang geserveerd, toebereid door koks en boerinnen;* organisatie route 'Acht tuinen op Borger- en Tripscompagnie'; * boekingskantoor voor aangesloten culturele aanbieders; informatie bij: mevr. Marjon Edzes, tel. 0598-397145; mevr. Reina Weijer, tel. 0578-614354; Noorderstraat 330, 9611 AT Sappemeer, internet: www.noord.bart.nl/~banket

3.3.2 De ervaringen
In de groepsgesprekken en telefonische interviews is uitvoerig aan de orde gekomen welke winst samenwerking oplevert en welke problemen men tegenkomt.

Winst
Samenwerking in een groep biedt een meerwaarde omdat men tezamen over *meer kennis* kan beschikken dan alleen. Men kan kennis en ervaring uitwisselen, met elkaar overleggen en discussiëren, van elkaar leren en gezamenlijke scholingen organiseren.

'Ik zit hier alleen achter mijn computer en heb alleen contacten met klanten. Ik wil feedback en pas in tweede instantie klanten vinden via de anderen. Ik zoek de uitwisseling over onderwerpen zoals het vinden van klanten, of hoe je als vrouw steeds weer in dezelfde valkuil valt, bijvoorbeeld door te vriendelijk te zijn en jezelf te duur vinden. Je versterkt elkaar en ik haal er energie uit.'

Er is een gezamenlijk doel en men biedt elkaar morele ondersteuning. Het werkt *inspirerend* omdat men samen meer ideeën kan genereren en gebruik kan maken van elkaars talenten. Samen overziet men een breder terrein en beschikt men over meer contacten.

Samenwerking kan de *kwaliteit van de onderneming* ten goede komen. Bijvoorbeeld door producten, prijzen en markten op elkaar af te stemmen en de onderlinge concurrentie te reguleren. Een andere mogelijkheid is om een gezamenlijk product te ontwikkelen of de individuele producten in arrangementen aan elkaar te koppelen. Deze verbinding maakt het aanbod aantrekkelijker. Dat geldt ook voor gezamenlijke promotieactiviteiten. Een ander voordeel is dat men zich kan specialiseren en daardoor de verschillende talenten optimaal kan inzetten.

'In het begin gingen we overal samen naartoe, maar dat kon op een gegeven moment niet meer. Nu heeft een aantal van ons zitting in werkgroepen. Met z'n allen vergaderen we eens in de zoveel tijd om te horen wat er gebeurt en er samen over te overleggen. Nu hebben we dus een taakverdeling gemaakt.'

Het optreden als groep kan de leden en activiteiten *meer status* verlenen. Heel duidelijk is dat wanneer het gaat om deelname in inspraakprocedures. Als groep is men eerder een erkende gesprekspartner en heeft men meer recht van spreken. Als groep heeft men betere mogelijkheden dan als individu om een verzoek voor subsidie in te dienen.

'Aangesloten zijn bij dit netwerk moet ook een zekere status geven, een soort kwaliteitsmerk zijn.'

Samenwerking met anderen heeft een belangrijke *emotionele waarde*. Aan de ene kant omdat men het werk en de verantwoordelijkheid voor 'de zaak' kan delen en elkaar moreel en praktisch kan ondersteunen, voor elkaar kan inspringen. Aan de andere kant is de vriendschap en gezelligheid die samenwerken met zich brengt, een niet te onderschatten winst voor veel vrouwen.

'Als onderneemster heb je geen collega's zoals anderen. En als je een slechte ervaring kwijt wil, kan je niet steeds bij je familie of kennissen aankloppen. Die zijn ook niet zo geïnteresseerd in je zaak. (..) Als je niet zelf ondernemer bent, kan je je niet verplaatsen in die andere.'

Veel samenwerkingsverbanden hebben (aanvankelijk) *organisatorische ondersteuning* gekregen in de vorm van financiële middelen, faciliteiten en deskundige begeleiding. Ontstaan en functioneren van het samenwerkingsverband is daarmee in belangrijke mate bevorderd.

'De begeleiding in het begin is wel essentieel geweest. Twee mensen die heel rustig ervoor zijn gaan zitten en voorlopig de kar voor je trekken. Je hebt dan rust en ruimte om mee te lopen. Die aanloopperiode heb je nodig en zij hadden een behoorlijke subsidie meegebracht, die dat mogelijk maakte.'

Problemen

Het is duidelijk dat samenwerken *financiële kosten* met zich meebrengt voor zowel het onderhouden van de onderlinge contacten als het ontwikkelen van gemeenschappelijke activiteiten. Sommigen lossen dat op door een lidmaatschapsbijdrage vast te stellen. Anderen proberen om subsidies te krijgen voor verschillende activiteiten of de vaste kosten. Het gebrek aan financiële middelen kan (verdere) samenwerking belemmeren.

'Ondersteuning hebben we alleen in de zin van geld nodig. We weten waar we terecht kunnen, waar we informatie vandaan kunnen halen maar we hebben geld nodig om iets te kunnen organiseren. We zijn nog te klein om iets groots te kunnen organiseren, zoals bijvoorbeeld een cursus – daarvoor hebben we nu het geld nog niet.'

Gebrek aan kennis en ervaring kan het functioneren van het samenwerkingsverband belemmeren. Men vindt het moeilijk om met conflicten goed om te gaan of de juiste vorm van samenwerking te kiezen. Kennis en ervaring zijn ook belangrijk om zich extern op de juiste wijze te presenteren.

Velen ervaren het *gebrek aan tijd* als problematisch. Men combineert al veel verschillende taken en verantwoordelijkheden en heeft weinig tijd over. Zeker in het begin is onduidelijk in hoeverre de samenwerking 'loont', waardoor prioriteit wordt gegeven aan het eigen bedrijf, een baan of de zorg voor huishouden en gezin. Bij het Compagniester Banket wordt tijd expliciet als investering benoemd door elk uur als achtergestelde lening aan de coöperatie te kapitaliseren. De investering is zodoende voor iedereen zichtbaar en dient als recht op toekomstige beloning. Doordat de gekapitaliseerde tijd als tegendekking voor subsidies wordt gebruikt, rendeert de investering al op de korte termijn.

'Er vallen weleens vrouwen af en er komen nieuwe bij. Vrouwen stoppen ermee omdat ze geen tijd of geen zin meer hebben. We timmeren aan de weg en de vergaderingen nemen veel tijd in beslag. We presenteren ons buiten de regio en dat kost tijd.'

Onderlinge verschillen in interesses en belangen kunnen tot conflicten leiden en kunnen, omdat problemen worden voorzien, verdere samenwerking bij voorbaat tegenhouden. Concrete aanleiding kan bijvoorbeeld zijn dat de een zich meer inzet en meer werk verricht, of dat sommigen meer commercieel succes of meer ambities hebben dan anderen.

'Een aantal dingen zijn vastgelegd ter bescherming van het gezamenlijk product, bijvoorbeeld dat alle boekingen via het gemeenschappelijke kantoor gaan. Dat soort dingen moet je heel zuiver houden want over zoiets kun je ongelooflijke ruzie krijgen. Dan moet je meteen ingrijpen en sturen.'

Bij verschillen in ambitie ten aanzien van de samenwerking ligt de balans gevoelig. De Oostermoerse Agrarische Vrouwen hebben ervaren dat de groep als geheel in gevaar kan komen wanneer sommigen harder willen lopen dan anderen en andere doelen voor ogen hebben. Voor de een staat het zakelijk resultaat voorop, terwijl voor een ander het ideële belangrijker is of de behoefte aan vriendschap. Commerciële samenwerking en de latente conflicten die daarmee gepaard gaan, kunnen deze immateriële 'winst' in gevaar brengen.

'Er zijn allemaal verschillende belangen en met name het financiële gedeelte geeft wrijving. Het was heel erg voelbaar dat een coöperatie niet gewenst was vooral omdat maar enkelen er financieel profijt van zouden hebben. We hebben ons toen gerealiseerd dat de groep uit elkaar zou vallen als we door zouden zetten en dat was het ons niet waard.'

Samenwerkingsverbanden van vrouwen hebben weleens te kampen met *het traditionele vrouwbeeld* van anderen. Dat geldt met name voor vrouwen die betrokken zijn bij inspraakprocedures; zij ervaren dat zij of de door hen naar voren gebrachte belangen minder serieus worden genomen dan mannen.

'Wij proberen steeds de sociale kant naar voren te brengen. Men luistert wel naar ons maar vindt weleens dat we zeuren. Bij mannen gaat het altijd om de technische resultaten. Maar hoe verder we in het ontwikkelingsplan komen, hoe groter de problemen worden, juist op sociaal vlak.'

Maar niet alleen de beeldvorming van buitenstaanders kan een beperking zijn. Leden van de inspraakwerkgroepen lopen regelmatig op tegen de weerstand van delen van hun achterban in wiens ogen de organisaties van plattelandsvrouwen zich dienen te onthouden van het bedrijven van politiek.

'Je kunt de mensen in de straat bijna niet uitleggen waar je mee bezig bent. Ook omdat iedereen zegt dat je toch geen invloed hebt. Binnen de afdelingen van de plattelandsvrouwen begrijpen velen het niet. Sommigen vinden ook dat je je daar als NBvP niet mee bezig moet houden: want dat is politiek en daar hoor je je als bond buiten te houden.'

Tot slot kunnen *tegenvallende resultaten* de verdere samenwerking in de weg staan. Daarbij kan het gaat om desillusie over het succes in de politieke 'arena' of tegen-

vallende commerciële resultaten. Ook negatieve verwachtingen kunnen samenwerking al in de kiem smoren.

'Een gezamenlijke winkel werkt toch niet! Klanten willen tegenwoordig alles op een plek hebben en wij kunnen met z'n allen niet alles bieden, zeker niet het hele jaar rond!'

3.3.3 Tussentijdse conclusie

Plattelandsvrouwen werken op allerlei manieren met elkaar samen op het terrein van plattelandsvernieuwing en men kan verwachten dat samenwerking in de toekomst nog zal toenemen. Verschillende ontwikkelingen stimuleren dit: steeds meer vrouwen starten een eigen onderneming en zoeken na verloop van tijd de uitwisseling met andere vrouwen; opleidingsprojecten richten zich in toenemende mate op het tot stand brengen van samenwerking; voor het verkrijgen van subsidie wordt samenwerking steeds vaker als voorwaarde gesteld; een aantal van de onderzochte samenwerkingsverbanden wil de samenwerking uitbreiden. Daarbij gaat het vooral om ondernemersnetwerken die in de toekomst op commerciële basis willen samenwerken.

Hier staat tegenover dat samenwerking niet zonder problemen verloopt. De onderzochte samenwerkingsverbanden zijn allen relatief jong en bevinden zich nog in de opbouwfase. Zij ervaren vooral de volgende knelpunten: gebrek aan financiële middelen en tijd en een tekort aan kennis van en ervaring met het starten en managen van samenwerkingsverbanden. Er is nog weinig bekend over het succes van de initiatieven op de langere termijn. Het is te verwachten dat goed management een cruciale factor zal zijn: het maken van heldere onderlinge afspraken en op een voor allen acceptabele wijze omgaan met verschillen in interesse, ambities en vaardigheden.

Een groot deel van de initiatieven waarin vrouwen gezamenlijk aan de slag gaan, komt direct of indirect, voort uit activiteiten van de plattelandsvrouwenorganisaties. Voor een deel gaat het om projecten die de landelijke organisatie initiëren en voorbereiden, en op afdelingsniveau worden uitgevoerd. Dat betreft projecten zoals 'Duurzaam produceren, kritisch consumeren' waarin agrarische en niet-agrarische vrouwen samen praten over duurzame agrarische productie en die soms aanleiding zijn tot verdere activiteiten (bv. het samenstellen van de fietstasgids in Zeeland). In andere projecten werken de plattelandsvrouwenorganisaties samen met andere organisaties, veelal uit het welzijns- en vormingswerk. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om een project zoals 'Vrouwen toetsen het leefmilieu', 'Lokale Agenda 21' of het nieuwste project van de NBvP 'Vrouwen in lokale besturen' (NBvP 1996).

De organisaties van plattelandsvrouwen en commissies van agrarische vrouwen zijn een belangrijke ontmoetingsplaats voor actieve vrouwen en potentiële partners. Samenwerking tussen agrarische en niet-agrarische vrouwen komt relatief gemakkelijk tot stand omdat men elkaar kent van gemeenschappelijke activiteiten, zich verbonden voelt aan dezelfde organisatie en van daaruit bereid is elkaar te ondersteunen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit gemeenschappelijke acties om het imago van de agrarische sector te verbeteren. Dat laat onverlet dat samenwerking op andere terreinen moeilijk kan zijn. Het project 'Duurzaam produceren, kritisch consumeren' heeft ook tot heftige discussies tussen agrarische en andere vrouwen geleid.

Wanneer samenwerkingsverbanden op initiatief van agrarische organisaties ontstaan, richten ze zich op 'agrarische' onderwerpen en agrarische leden, zoals nieuwe economische activiteiten op of naast het agrarisch bedrijf, agrarische belangenbehartiging en promotie van de agrarische sector.

In Nederland is het vrijwilligerswerk dat door en binnen de agrarische en plattelandsvrouwenorganisaties wordt verzet, zeker relevant voor de ontwikkeling van het platteland. Zoals uit dit deelproject blijkt, draagt het bij tot het probleembewustzijn van vrouwen en stimuleert het hen om zelf actief te worden. Daarbij bieden de organisaties veel morele en praktische ondersteuning. Van oudsher hebben de vrouwenorganisaties op het platteland een belangrijke educatieve en sociale functie (Hilberink 1998). Naast vorming en bewustwording stelt men zich tot doel vrouwen met elkaar in contact te brengen en een onderlinge band te scheppen. Beide 'traditionele' functies van de organisaties zijn, zoals deze paragraaf laat zien, ook vandaag nog actueel.

Het onderzoek geeft geen informatie over de mate waarin vrouwen door vrijwilligerswerk de terugloop in sociale voorzieningen op het platteland opvangen. Algemeen bekend is dat veel vrouwen actief zijn in scholen en kerken en de verantwoordelijkheid voor de verzorging van bejaarde en zieke familieleden dragen. In hoeverre dat de laatste jaren op het platteland is veranderd, bijvoorbeeld ten gevolge van bezuinigingen, is niet bekend.

Vrijwilligerswerk levert en positieve bijdrage aan de ontwikkeling van het platteland. Aan de andere kant kan het nieuwe initiatieven belemmeren door de morele verplichting en de tijd die het kost om op vrijwillige basis allerlei werkzaamheden voor anderen te doen. Een aantal vrouwen die nieuwe economische activiteiten starten, zeggen het vrijwilligerswerk op een gegeven moment vanwege tijdsgebrek op. Dat gaat veelal gepaard met schuldgevoelens en gewetensconflicten. De ongeschreven afspraak dat vrouwen zich voor veel dingen *pro deo* inzetten, maakt het voor sommige vrouwen naar verwachting moeilijk om zich commercieel op te stellen. Ineens hangt er wel een prijskaartje aan je werk en tijd. De omzwaai naar commercieel gedrag wordt bovendien door andere vrouwen nog weleens bekritiseerd.

3.4 Samenvatting en conclusies

De start van nieuwe economische activiteiten op het agrarisch bedrijf en het zoeken naar een betaalde baan is ook in Nederland voor een belangrijk deel ingegeven door de wens van vrouwen naar een eigen professioneel domein. De meesten streven niet naar economische zelfstandigheid. Met een aanvullend inkomen wil men bijdragen aan het onderhoud van huishouden en het bedrijf en de kansen van het agrarisch bedrijf op de langere termijn verbeteren.

Velen beschouwen zich als mede-onderneemster en hebben invloed op het management van het bedrijf. Op basis van het onderzoek laat zich niet eenduidig vaststellen of dit een oorzaak voor de nieuwe initiatieven is of eerder een gevolg ervan. Waarschijnlijk is er sprake van een wisselwerking. De mede-verantwoordelijkheid

voor het bedrijf is een stimulans om nieuwe initiatieven te nemen. De geleverde bijdrage verstevigt wederom hun positie binnen het bedrijf.
De vernieuwende vrouwen hebben duidelijke ideeën over de toekomst van het bedrijf en zien kansen voor zowel het eigen bedrijf als de agrarische sector in meer verbreding en een milieuvriendelijke productiewijze.
In hun positie op het bedrijf en hun visie op de toekomst onderscheiden ze zich duidelijk van vrouwen die geen nieuwe activiteiten hebben ontwikkeld en geen baan buitenshuis hebben. Deze vrouwen zien zichzelf vooral als huisvrouw en moeder. De toekomst van de land- en tuinbouw zien zij eerder in een verdere schaalvergroting en specialisering. Ze verwachten weinig van verbreding en vernieuwing en hebben ook niet de wens om op die manier een eigen domein binnen het bedrijf te ontwikkelen.

Vrouwen onderscheiden zich van andere startende onderneemsters in de wijze waarop zij de nieuwe bedrijfsactiviteiten opzetten. Zij beginnen vooral met eigen middelen en maken vrijwel geen gebruik van formele hulpbronnen zoals leningen en professioneel advies. Ze ontwikkelen en professionaliseren hun bedrijf stap voor stap maar blijven over het algemeen kleinschalig. Dat biedt voordelen, zoals meer flexibiliteit en minder financieel risico; maar het heeft ook nadelen, zoals minder goede arbeidsomstandigheden en een minder professionele uitstraling. Voor het succes op de langere termijn is professionalisering essentieel. Daartoe behoren een gegarandeerde kwaliteit en service maar ook professionele arbeidsomstandigheden. Dat laatste betekent een goede lokatie met goed apparatuur en respect voor het werk als echt werk. Doordat vrouwen het werk ten behoeve van de zogenaamde tweede tak in eerste instantie tussendoor doen, blijven vrouwen beschikbaar voor allerlei ander werk. Er vindt geen herverdeling van werkzaamheden plaats en de arbeidsbelasting van vrouwen loopt op. Op den duur is dat niet vol te houden en gaat het ten koste van de kwaliteit van de tweede tak.

Vrouwen hebben plezier in het werk en ervaren het realiseren van hun ambities als bevredigend. Ze ervaren wel een aantal knelpunten: net als elders in Europa is hun arbeidsbelasting hoog. En ook de Nederlandse vrouwen krijgen negatieve reacties uit de sociale omgeving omdat zij afwijken van het traditionele beeld van de goede ondernemer en de goede moeder/boerin.

De rentabiliteit van de nieuwe activiteit kan niet precies worden berekend omdat exacte gegevens over inkomen en kosten ontbreken. Nog belangrijker is dat de manier waarop deze activiteiten zijn opgezet, niet past in het economische model op basis waarvan rentabiliteit doorgaans wordt berekend. De meeste nieuwe activiteiten zijn inhoudelijk en organisatorisch hecht vervlochten met zowel het bedrijf als het huishouden. Arbeidstijd en ruimte worden 'dubbel' gebruikt en net als veel andere productiemiddelen niet als kosten berekend. Bovendien zijn de meeste vrouwen niet gericht op winstmaximalisatie zoals verondersteld in economisch modellen.

Om meer inzicht te krijgen in de rentabiliteit van dergelijke activiteiten, is het nodig om een longitudinaal onderzoek uit te voeren en de ontwikkeling van de activiteiten gedurende enige tijd te volgen. Dan zou men ook beter zicht kunnen krijgen op

de extra winst die de verweving van 'oude' en 'nieuwe' activiteiten kan opleveren door de rentabiliteit van het geheel te verbeteren.

In de beleving van de betrokkenen is de onderlinge verweving van bedrijf, nieuwe activiteit en gezin en het dubbel gebruik van tijd en ruimte een belangrijk voordeel: men kan kosten vermijden, tijd besparen, werken en zorgen combineren en relatief snel 'winst' maken. Toch roept de praktische verwevenheid ook tegenstrijdige gevoelens op. Enerzijds investeren vrouwen als vanzelfsprekend veel tijd omdat zij er 'toch zijn', anderzijds realiseren zij zich dat zij voor dit werk 'eigenlijk' betaald zouden moeten worden. Bovendien bevestigt het in elkaar overlopen van werk en vrije tijd het vooroordeel over het hobbykarakter van de activiteiten. Doordat veel werk tussendoor wordt gedaan lijkt het geen 'echt' werk te zijn. Eerder onderzoek onder agrarisch vrouwen heeft laten zien dat de diffuse grenzen tussen arbeidsterreinen 'voor' en 'achter' algemeen kenmerkend zijn voor het werk van agrarische vrouwen en de erkenning van hun werk belemmert (De Rooij 1992; Gasson & Errington 1993).

In de meeste gevallen zijn de vrouwen alleen verantwoordelijk voor de nieuwe bedrijfsactiviteiten; de meesten hebben geen personeel. Partners, kinderen en andere familieleden helpen vaak wel, meestal onbetaald. Dit deelproject geeft geen informatie in hoeverre vrouwen met anderen samen gaan werken. Te verwachten is dat de meeste vrouwen pas in de loop van de tijd samenwerkingsrelaties met anderen aangaan. De opbouw van het eigen bedrijf kost veel tijd en energie. Bovendien hechten de meesten er veel waarde aan eigen baas te zijn en de eigen ideeën te kunnen verwezenlijken. Ook de kritiek uit de sociale omgeving zorgt er naar verwachting voor, dat men pas na verloop van tijd duidelijker naar buiten wil treden en dus voor anderen als potentiële partner zichtbaar wordt.

Gezamenlijke activiteiten van vrouwen
Het tweede deelproject laat zien dat vrouwen op het terrein van plattelandsontwikkeling op verschillende manieren met anderen samenwerken. Daarbij dienen zij zowel het eigen belang als een algemeen belang. De ondernemersnetwerken en commerciële samenwerkingsverbanden beogen in eerste instantie een verbetering van de situatie van de individuele onderneemster. De plattelandsverenigingen, werkgroepen voor belangenbehartiging bij plattelandsontwikkeling, bevordering van de leefbaarheid, voorlichting en imagoverbetering en de werkgroepen binnen belangenorganisaties zijn in eerste instantie gericht op de bevordering van het algemeen belang van een brede groep vrouwen (en mannen).

Veel samenwerkingsverbanden komen voort uit cursussen en andere projecten van de organisaties van plattelandsvrouwen en agrarische vrouwen. Deze organisaties brengen vrouwen met elkaar in contact en stimuleren hen om zich te mengen in de ontwikkeling van het platteland en het maatschappelijk en politiek debat erover. In die zin levert vrijwilligerswerk ook in Nederland een belangrijke bijdrage aan plattelandsvernieuwing.

Het is moeilijk uitspraken te doen over de effectiviteit van de initiatieven. De meesten bestaan nog maar kort en zijn eigenlijk nog in opbouw. Bovendien zijn er

grote verschillen tussen de soorten samenwerkingsverbanden, hun doelen en dus ook de effecten van hun handelen. Duidelijk is dat samenwerking voor de betrokken vrouwen voordelen biedt maar ook problemen met zich mee brengt. Voordelen liggen vooral in de uitwisseling van kennis en ervaring, de onderlinge inspiratie en stimulans. Samenwerking wordt belemmerd door de kosten in geld en tijd, onderlinge verschillen in doelen en ambities en een gebrek aan ervaring om de samenwerking goed te managen.
De meeste gezamenlijke initiatieven van vrouwen zijn praktisch van aard, kleinschalig, informeel en regionaal georganiseerd. Veel activiteiten hebben een besloten karakter – bijvoorbeeld doordat er alleen vrouwen of alleen leden van de eigen organisatie aan deelnemen. De samenwerkingsverbanden onderling hebben geen contacten. De meeste initiatieven zijn weinig zichtbaar en hebben mede daardoor een beperkte reikwijdte. Een belangrijke vraag is hoe men beter gebruik zou kunnen maken van deze initiatieven en een betere aansluiting bij het beleid zou kunnen bewerkstelligen. In het laatste hoofdstuk komen we hierop terug.

4 HET BELEID IN NEDERLAND

In het vorige hoofdstuk is beschreven op welke manieren vrouwen in de praktijk bijdragen aan de vernieuwing van het platteland. Dit hoofdstuk gaat in op de vraag hoe en in welke mate vrouwen aanwezig zijn in het plattelandsbeleid en op politiek niveau inspraak hebben in de veranderingen op het platteland.

In de meeste Europese landen houdt het plattelandsbeleid geen rekening met de positie van vrouwen en zijn vrouwen vrijwel uitgesloten van de inspraak in beleid (zie hoofdstuk 2). De Nederlandse overheid voert sinds een aantal jaren een beleid dat is gericht op een evenredige deelname van vrouwen aan politiek en bestuur (Zimmerman 1995; Oldersma 1996, 1997). Er is afgesproken om in elke raad of commissie te streven naar een percentage van 30 procent vrouwen. De overheid is ervan overtuigd dat een grotere deelname van vrouwen niet alleen uit oogpunt van democratie belangrijk is maar ook de besluitvorming verbetert. Er is een grotere diversiteit aan kennis en ervaring en er wordt efficiënter gebruik gemaakt van de in de bevolking beschikbare capaciteiten (Leijenaar 1996; Leijenaar *et al.* 1994). Verder heeft de overheid besloten het emancipatiebeleid te integreren in het reguliere overheidsbeleid. Op elk beleidsterrein dient men rekening te houden met de maatschappelijke ongelijkheid van vrouwen en mannen en het mogelijke effect van het reguliere beleid op de positie van vrouwen (Min. LNV 1995c).
In het derde deelproject is gekeken in hoeverre deze afspraak in het plattelandsbeleid is nagekomen. Daarbij gaat het om de volgende vragen: Wordt er in het beleid rekening gehouden met de positie van vrouwen? Hebben zij zitting in de nieuwe politieke structuren die inspraak van bewoners mogelijk maken? Maken zij gebruik van de nieuwe geldstromen?

Om deze vragen te beantwoorden is onderzocht in hoeverre het plattelandsbeleid en beleidsinstrumenarium rekening houden met vrouwen (4.1). Hierbij gaat het niet om een diepgaande emancipatie-effectrapportage (vgl. Keuzenkamp 1997) maar slechts een eerste analyse van het beleid. Daarnaast is in kaart gebracht hoeveel vrouwen zitting hebben in de verschillende besturen en commissies die te maken hebben met plattelandsbeleid (4.2). Kwantitatieve gegevens verschaffen weinig inzicht in de factoren die participatie van vrouwen beïnvloeden. Daarom is onderzocht hoe de inspraak in gebiedsgericht beleid in twee WCL-gebieden is vormgegeven en functioneert (4.3). Daarbij gaat het om één gebied waar vrouwen op politiek niveau relatief goed vertegenwoordigd zijn en één gebied waar dat niet het geval is.
Het beleid voor plattelandsvernieuwing bouwt voort op eerdere beleidskaders waaronder het beleid voor Waardevolle Cultuurlandschappen (WCL). Ook in dit beleidskader is het de bedoeling om het beleid in interactie met de bevolking te ontwikkelen en uit te voeren. Onderzoek naar de ervaringen in WCL-gebieden biedt daarom goede mogelijkheden om te begrijpen welke kansen vrouwen hebben om deel te nemen aan 'inspraak van onderop'. Een belangrijk voordeel is dat dit beleid al in 1994 is gestart en de ontwikkelingen in de verschillende gebieden al langer gaande zijn. Er is meer ervaring met de nieuwe financieringsmogelijkheden en er kunnen meerdere jaarprogramma's worden bekeken. De WCL-gebieden zijn

bovendien duidelijk gedefinieerde en begrensde gebieden met een problematiek die voor alle gebieden enigszins vergelijkbaar is. Het beleid voor plattelandsvernieuwing heeft betrekking op heel Nederland, en elke provincie geeft op een andere manier vorm aan het beleid. Dat maakt het vrijwel onmogelijk om een onderzoek naar de participatie van vrouwen binnen een relatief kort tijdsbestek van drie maanden af te ronden. In vergelijking met het beleid voor plattelandsvernieuwing is het WCL-beleid sterker op de ontwikkeling van de agrarische sector gericht. Dat heeft consequenties voor de besteding van subsidiegelden en mogelijk de keuze van maatschappelijke organisaties die bij de inspraak worden betrokken. Bij het trekken van conclusies ten aanzien van het beleid van plattelandsvernieuwing dient men hiermee rekening te houden.

Wat de deelname van vrouwen aan beleid en politiek van plattelandsvernieuwing betreft, is het belangrijk verschil te maken tussen groepen vrouwen. In dit beleid (èn dit onderzoek) staat niet de participatie van vrouwen in het algemeen centraal, maar bovenal de deelname van plattelandsvrouwen. Een van de speerpunten van het plattelandsbeleid is immers het bevorderen van inspraak in het beleid door bewoners van het platteland.

Om de bovenstaande vragen te beantwoorden zijn verschillende bronnen gebruikt. Allereerst zijn beleidsdocumenten bestudeerd om te achterhalen in hoeverre aandacht is besteed aan de positie van vrouwen. De in paragraaf 4.2. gepresenteerde cijfers zijn via onderzoeken, jaarverslagen en in veel gevallen mondelinge informatie verzameld. De informatie over de betrokkenheid van vrouwen in de Nederlandse LEADER-gebieden en de verschillende WCL-gebieden zijn door middel van telefonische interviews met de verantwoordelijke coördinatoren verzameld. Daarnaast zijn gesprekken gevoerd met vrouwen die aan WCL-commissies deelnemen. In de twee WCL-gebieden die als case-studies dienen, zijn verschillende gesprekken gevoerd met gebiedscoördinatoren, vertegenwoordigers van de regionale land- en tuinbouworganisaties en lokale vrouwenorganisaties en andere vrouwen en mannen die relevante informatie konden leveren over de gang van zaken in hun gebied.

4.1 Vrouwen in het Nederlandse plattelandsbeleid

Sinds 1994 voert de Nederlandse overheid een beleid gericht op vernieuwing van het platteland. Hierin werken verschillende overheden met elkaar samen: de ministeries van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (LNV), Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM), Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS), Economische Zaken (EZ), Binnenlandse Zaken (BIZA), Verkeer en Waterstaat (V&W), Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW), de provincies middels het InterProvinciale Overleg (IPO) en de gemeenten via de Vereniging van Nederlandse Gemeentes (VNG). De samenwerking wordt ondersteund door het Coördinatiepunt Plattelandsvernieuwing waarin de partners zijn vertegenwoordigd. Het doel is om de problemen op het platteland vanuit verschillende invalshoeken en op verschillende niveaus gemeenschappelijk aan te pakken. Daartoe wil men landbouw- en natuurbeleid, economisch beleid, ruimtelijke ordeningsbeleid en leefbaarheidsbeleid

integreren. In de praktijk van alledag heeft vooral het Ministerie van LNV het landelijke plattelandsbeleid gedurende de laatste vier jaar 'getrokken'.

De nota 'Buitenleven in Nederland' (Min. LNV/VROM 1995) vormt de basis van het Nederlandse plattelandsbeleid. Men onderscheidt daarin twee speerpunten: (1) bestuurlijke vernieuwing en (2) sociaal-economische versterking. Door middel van bestuurlijke vernieuwing wil men de verschillende belanghebbenden in een gebied meer betrekken bij de ontwikkeling van beleid dat 'op maat' is toegesneden op de lokale situatie. Daarbij staat het stimuleren van samenwerking tussen verschillende partners, waaronder overheden, voorop. Welke verschillende belangen men wil onderscheiden en hoe men inbreng van alle relevante belangen wil garanderen, wordt niet nader toegelicht. Zoals uit het vervolg van dit hoofdstuk zal blijken, heeft de wijze waarop men vorm geeft aan 'inspraak van onderop' tot gevolg dat vrouwen weinig betrokken zijn bij de ontwikkeling van het regionale en lokale beleid. Men had dit kunnen voorzien: vrijwel dezelfde factoren belemmeren namelijk de deelname van vrouwen aan inspraakorganen op andere terreinen (Oldersma 1996; Leijenaar 1996).

Onder sociaal-economische versterking verstaat men het stimuleren van meer bedrijvigheid en werkgelegenheid in het landelijk gebied. De vernieuwing van het agrarisch bedrijf krijgt extra aandacht. Nieuwe kansen ziet men vooral in de combinatie van land- en tuinbouw met niet primair agrarische activiteiten (Min. LNV 1997a). Meer bedrijvigheid zal naar verwachting van het ministerie een gunstig effect hebben op het niveau van de voorzieningen en daarmee de leefbaarheid in het landelijk gebied. Beide zijn ook in het belang van vrouwen. Veel plattelandsvrouwen willen graag een betaalde baan of een eigen bedrijf en hebben behoefte aan betere voorzieningen op het gebied van onder andere openbaar vervoer, scholen, winkels en gezondheidszorg (Oomens & Kriekaard 1989). Belangrijk is wel dat er aan een aantal voorwaarden wordt voldaan. De werkgelegenheid moet aansluiten bij hun mogelijkheden, en er moeten voldoende mogelijkheden zijn om werk en zorg te kunnen combineren. Beide voorwaarden komen in de nota niet aan de orde. Wat het stimuleren van nieuwe activiteiten op agrarische bedrijven betreft, is het belangrijk om rekening te houden met de enorme lastenverzwaring die daar voor vrouwen mee gepaard gaat. De uitvoering van het nieuwe werk rust in veel gevallen als vanzelfsprekend op de schouders van vrouwen (zie hoofdstuk 3).

In de nota 'Dynamiek en Vernieuwing' (Min. LNV 1995a) schetst de minister van LNV de kaders van het beleid waarmee de overheid de plattelandseconomie wil stimuleren, de leefbaarheid wil verbeteren en de bewoners van het platteland wil motiveren om actief deel te nemen aan dit proces. In deze nota wordt geen aandacht besteed aan de positie van vrouwen op het platteland, de effecten van het beleid erop of de bijdrage van vrouwen aan vernieuwing. En ook de provinciale programma's voor plattelandsvernieuwing gaan doorgaans niet in op de situatie van vrouwen.

In de emancipatienota (Min. LNV 1995c) gaat de minister wel expliciet in op de bijdrage van vrouwen aan de ontwikkeling van het platteland. Hij schrijft hierin het volgende:

'Vrouwen zijn – zo blijkt uit de evaluatie – vaak al actief bezig met veranderingen die ik door uitvoering van de nota Dynamiek en vernieuwing verwacht te realiseren. Ik verwacht dat vrouwen belangrijke partners worden bij verdere uitvoering van het beleid.' (LNV 1995c, 5)

De verschillen tussen mannen en vrouwen beschouwt de minister als een bron van dynamiek en inspiratie. Op het gebied van de ontwikkeling van het platteland, de veranderingen in de agrarische sector en de verandering van functies in het landelijk gebied acht hij de inbreng van vrouwen als 'onontbeerlijk' (LNV 1995c, 9). Hij verwacht dat meer inbreng van vrouwen in de agrarische bedrijfsvoering zal bijdragen tot een evenwichtigere en duurzamere stijl van ondernemen en vernieuwing van de sector zal stimuleren. Hij wil de betrokkenheid van vrouwen bij gebruik, inrichting en beheer van het landelijk gebied bevorderen en zo de verwachte vernieuwingsgezindheid van vrouwen en aandacht voor sociale aspecten beter benutten.

In de uitwerking van het emancipatiebeleid en het vaststellen van aandachtspunten voor de periode van 1995-2000 geeft het Ministerie van LNV te kennen, de nodige voorwaarden te willen scheppen om participatie van vrouwen mogelijk te maken. Men belooft om aandacht te besteden aan de toegankelijkheid van het stimuleringskader voor vrouwen. Verder wil men verschillende projecten ondersteunen die zich richten op het stimuleren van zelfstandig ondernemerschap, het ontwikkelen van nieuwe economische activiteiten en het ontstaan van netwerken. Wat de door het ministerie ingestelde commissies betreft, belooft men te zorgen voor een participatie van minimaal 30 procent vrouwen; andere overheden, en met name provincies, wil men op hun verantwoordelijkheid in deze wijzen en stimuleren om meer vrouwen in adviescommissies te benoemen. In het kader van het emancipatiebeleid zijn jaarlijks 430.000 gulden beschikbaar om met name die projecten te financieren die moeilijk passen in reguliere subsidieregelingen.

Het Ministerie van LNV heeft verder een Overlegplatform Emancipatie ingesteld dat de voortgang en uitvoering van het emancipatiebeleid bewaakt en de hoofdlijnen van het LNV-beleid al in de conceptfase betreffende hun emancipatie-effecten bespreekt. Op die manier kan het overlegplatform proberen het beleid van het ministerie bij te sturen. In het overlegplatform hebben leden op persoonlijke titel zitting. Behalve op deskundigheid op emancipatie-gebied is bij de selectie gelet op de vertegenwoordiging van alle beleidsterreinen van het ministerie.

Het streven van het Ministerie van LNV is erop gericht om het emancipatiebeleid in het reguliere beleid te integreren. Tot nu toe is dat wat het plattelandsbeleid betreft niet gelukt. Emancipatiebeleid en plattelandsbeleid zijn twee aparte beleidskaders. In het emancipatiebeleid schetst men het belang van de participatie van vrouwen aan de ontwikkeling van het platteland en geeft men aan welke ondersteuning nodig is om de bijdrage van vrouwen mogelijk te maken. Maar in de opzet van het plattelandsbeleid houdt men met deze inzichten en doelstellingen nog geen rekening.

In de periode van 1994 tot 1998 heeft het Ministerie van LNV door middel van verschillende activiteiten geprobeerd om de participatie van vrouwen aan de ontwikkeling van het platteland te bevorderen. Het ministerie is onder andere medefinancier van drie landelijke 'vrouwenprojecten' op het terrein van plattelandsvernieuwing, waaronder het voorliggende onderzoek. De twee andere projecten van respectievelijk de Centrale van PlattelandsvrouwenOrganisaties en de Land- en Tuinbouworganisatie leiden vrouwen op tot deskundigen en intermediairs binnen de regio (en de eigen organisatie) op het gebied van plattelandsontwikkeling (CPVO 1996; LTO 1996). Deze vrouwen kunnen in de toekomst goede kandidaten zijn voor afvaardiging in besluitvormende structuren. Daarnaast geeft het Ministerie van LNV opdracht om bij de evaluatie van het WCL-beleid en het stimuleringskader aandacht te schenken aan de participatie van vrouwen. Uit de betreffende evaluaties blijkt dat vrouwen in mindere mate betrokken zijn c.q. gebruik maken van het beleid dan mannen (Kranendonk *et al.* 1997; IKC 1998). Er wordt echter ook duidelijk dat de evaluaties onvoldoende inzicht geven in de oorzaken van de lagere participatie van vrouwen.

Wanneer de ervaring met de eerste tender van het stimuleringskader leert dat vrouwen weinig projectvoorstellen indienen (zie 4.3.2), past het ministerie de subsidievoorwaarden enigszins aan. Men verwacht dat met name de omvang van de investering vrouwen afschrikt en verlaagt de minimale subsidie binnen het subsidieprogramma 'Vernieuwing Landelijk Gebied' van 50.000 gulden naar 20.000 gulden. De vereiste minimale investering ligt nu tussen 27.000 gulden en 100.000 gulden (bij een subsidie van 20 procent tot 75 procent) in plaats van 65.000 respectievelijk 250.000 gulden. Dat is een substantiële verlaging maar gezien de ervaringen uit de praktijk (hoofdstuk 3) is het de vraag of de vereiste investering bij de start van een project niet nog steeds aan de hoge kant ligt.
Om meer zicht te krijgen op de bijdrage van vrouwen aan vernieuwingsprojecten breidt men daarnaast het aanvraagformulier uit. Vanaf de derde tender is een vraag toegevoegd naar de betrokkenheid van vrouwen bij de ideevorming, uitvoering van en communicatie over het ingediende project. De mate waarin vrouwen betrokken zijn, heeft evenwel geen invloed op de beoordeling van het project. De resultaten van de tweede en derde tender zijn nog niet bekend en het is nog niet duidelijk welk effect deze aanpassingen hebben gehad.

Uit het feit dat de overheid verschillende stappen neemt om de participatie van vrouwen te bevorderen, kan men aflezen dat er geen sprake is van onwil of bewuste benadeling van vrouwen. Door echter inzichten uit het emancipatiebeleid niet te integreren in het plattelandsbeleid en pas in te grijpen bij gebleken uitsluiting, zendt men ambivalente signalen uit. Enerzijds onderstreept men het belang van de participatie van vrouwen en verleent men desgevraagd ondersteuning, anderzijds biedt men vrouwen, zoals hierna zal blijken, structureel minder kansen dan mannen om deel te nemen aan en invloed te hebben op de ontwikkeling van het platteland.

4.2 Deelname in ontwikkeling en uitvoering van het beleid

Om een eerste indruk te krijgen van de participatie van vrouwen in ontwikkeling en implementatie van het plattelandsbeleid, is gekeken naar de deelname van vrouwen in verschillende commissies en adviesraden die op dit gebied werkzaam zijn en inspraak mogelijk maken. Daarnaast is geprobeerd om te achterhalen in hoeverre vrouwen gebruik maken van de nieuwe subsidiestromen.
Het aantal zetels en projecten geeft geen verklaring maar maakt de mate waarin vrouwen zijn ondervertegenwoordigd, zichtbaar. In de volgende paragraaf gaan we nader in op verklarende factoren en processen.

4.2.1 Participatie in politieke structuren
In januari 1997 is de Raad voor het Landelijk Gebied ingesteld. De raadsleden adviseren de regering en de beide Kamers der Staten-Generaal gevraagd en ongevraagd over strategische beleidsvraagstukken ten aanzien van de functies van het landelijk gebied en aangelegenheden die daarmee verband houden. Bij instelling van de raad is gericht gezocht naar vrouwelijke leden. Met succes: van de 15 vertegenwoordigers van verschillende maatschappelijke groeperingen, zijn zes vrouwen (40 procent).

Het Ministerie van LNV voert overleg over het landelijke beleid in het Landelijk Overleg Groene Ruimte. De 16 leden van het overleg zijn afkomstig uit maatschappelijke organisaties en verschillende overheden.[10] Aan het overleg nemen twee vrouwen deel; beiden vertegenwoordigen de overheid.

Lokaal vindt er overleg en besluitvorming over de inrichting van het landelijk gebied plaats in landinrichtingscommissies. In 1997 bestaan er 175 landinrichtingscommissies waarvan 72 (42 procent) commissies een of meer vrouwelijke leden hebben (Keuzenkamp 1997). In totaal zijn er 1.363 commissieleden waarvan 91 vrouwen (6,7 procent). De meeste vrouwen zitten in de landinrichtingscommissies namens de overheid (42 procent) of namens de land- en tuinbouw (33 procent).[11]

Ter beoordeling van de bij het stimuleringskader ingediende projectvoorstellen zijn drie beoordelingscommissie samengesteld: een commissie voor de innovatieregeling 'Markt en Concurrentiekracht' waar één van de 10 leden vrouw is; de beoordelingscommissie van het programma 'Vernieuwing Landelijk Gebied' telt géén vrouw en de beoordelingscommissie van de demonstratieregeling markt- en concurrentiekracht telt drie vrouwen (50 procent). Voordat de projectvoorstellen aan de beoordelingscommissie worden voorgelegd, vindt er een eerste analyse door LASER plaats en vraagt men een aantal deskundigen om advies. Bij de eerste tender van de regeling 'Vernieuwing van het landelijk gebied' zijn 17 mannen en vrouwen (19 procent) om advies gevraagd, bij de tweede tender 19 mannen en 2 vrouwen (10 procent).

In de vier LEADER-gebieden in Nederland zijn coördinatiegroepen samengesteld waarin overheid en lokale maatschappelijke organisaties overleggen over de besteding van de europese middelen.[12] De participatie van vrouwen is als volgt: Lauwersland 2 van 19 leden (11 procent); Noord West Friesland 1 van 12 leden (8

moeilijker te vervullen dan door mannen. Daarnaast sluit de wijze waarop vrouwen vorm geven aan hun nieuwe bedrijven, slecht aan bij de gestelde regels. Het competitieve karakter van subsidieregelingen, zoals bijvoorbeeld het stimuleringskader, schrikt vrouwen eveneens af, zoals onderzoek in Engeland heeft laten zien (zie hoofdstuk 2).

4.3 Vrouwen en WCL-beleid

Om meer inzicht te krijgen in de factoren die de betrokkenheid van vrouwen bij de 'politiek van plattelandsontwikkeling' beïnvloeden, is onderzoek gedaan naar de bijdrage van vrouwen aan de ontwikkeling en uitvoering van het WCL-beleid. Ook in dit beleidskader neemt 'inspraak van onderop' een belangrijke plaats in.
In de eerste paragraaf lichten we het WCL-beleid kort toe en geven we een overzicht van de deelname van vrouwen aan WCL-commissies en projecten in de verschillende gebieden (4.3.1). Vervolgens gaan we nader in op de situatie in twee gebieden: de Graafschap, waar vrouwen relatief veel betrokken zijn bij de beleidsvorming en de Meierij, waar dat vooralsnog niet het geval is (4.3.2.).

4.3.1 WCL-beleid, stuurgroepen en projecten
In het Structuurschema Groene Ruimte (Min. LNV 1994) zijn elf Waardevolle Cultuur Landschappen (WCL-gebieden) aangewezen.[13] Het zijn gebieden waarin land- en/of bosbouw economisch gezien een belangrijke rol spelen maar naast verstedelijking een belangrijke bedreiging vormen voor de unieke natuurlijke en landschappelijke kwaliteiten van het gebied. In het WCL-beleid is een begin gemaakt met wat later sociaal-economische versterking en bestuurlijke vernieuwing is genoemd. Doel is niet alleen het behoud van de natuur maar tevens een versterking van de toeristisch-recreatieve en agrarische bedrijvigheid. Men streeft naar een 'aanpak van onderop'. De bedoeling is dat de bewoners in de streek mee praten en mee beslissen over de concrete invulling van het gebiedsgerichte beleid in het betreffende gebied. De regie en verantwoordelijkheid liggen bij de provinciale overheid. Het WCL-beleid is in 1994 gestart en loopt door tot 2001. Per jaar stelt het Ministerie van LNV voor elk gebied 2,2 miljoen gulden beschikbaar. De land- en tuinbouw neemt in het WCL-beleid een bijzondere plaats in. Men beschouwt deze sector als economische drager van de gebieden maar acht heroriëntatie op een duurzame en verbrede bedrijfsvoering essentieel voor het behoud van de gebieden; 60 procent van de subsidiegelden is gereserveerd om dit te bevorderen.

In alle WCL gebieden zijn nieuwe politieke structuren geschapen om de inspraak van de betrokken partijen te organiseren en het WCL-beleid 'van onderop' gestalte te geven. Alle gebieden hebben een besluitvormende commissie ingesteld (bestuurlijk overleg), waarin vertegenwoordigers van die organisaties zitting hebben die de provinciale overheid als de belangrijkste betrokken partijen beschouwt. Deze commissie is verantwoordelijk voor de ontwikkeling van het beleid en de besteding van de subsidiegelden. Aan dit overleg nemen bestuurders deel van de georganiseerde landbouw, de gemeenten, de waterschappen, de organisatie van recreatieondernemers (recreatieschap/recron) en de provinciale natuur- en milieuorganisaties.

Naast het bestuurlijk overleg zijn er in alle WCL-gebieden een of meerdere commissies ingericht die zich op de uitvoering van het beleid richten (praktijkgericht overleg). Hun functie is om draagvlak voor het beleid onder de bewoners te creëren en hen te stimuleren om projectvoorstellen in te dienen die de uitvoering van het beleid dienen. In de praktijkgerichte commissies hebben mannen en vrouwen op persoonlijke titel zitting; ze zijn geen verantwoording verschuldigd aan een organisatie en dragen geen politieke of bestuurlijke verantwoordelijkheid.

Vertegenwoordiging van vrouwen
Door middel van een telefonische enquête onder de verantwoordelijke provinciale ambtenaren is in kaart gebracht in welke mate vrouwen in de hierboven genoemde politieke structuren vertegenwoordigd zijn. Daarbij is onderscheid gemaakt tussen vrouwen die als vertegenwoordigers van lokale vrouwenorganisaties en bewoners deel uitmaken van de commissies, en vrouwen die beroepsmatig, als werknemers van de genodigde organisaties, hun plaats in de commissies innemen (bijvoorbeeld als ambtenaren of werkneemsters van natuur- en milieugroeperingen). Het onderzoek is vervolgens toegespitst op de vertegenwoordigsters van de vrouwelijke bevolking en daarmee de kansen van plattelandsvrouwen om via gebiedsgericht beleid en bestuurlijke vernieuwing hun specifieke belangen en eigen visie in te brengen.

In vrijwel alle WCL-gebieden maken vrouwen beroepsmatig deel uit van de nieuwe politieke structuren, zowel op het bestuurlijke als het praktijkgerichte niveau. Er is slechts één WCL-gebied, Zuid-West Friesland, waar geen vrouwelijke vertegenwoordigster te vinden is. De meeste vrouwen zijn werkzaam bij de overheid (Ministerie van LNV, de provincie of de betrokken gemeentes); daarnaast vaardigen de natuur- en milieuorganisaties geregeld vrouwen af in deze commissies.

Tabel 12 Beroepsmatige vertegenwoordiging van vrouwen

	bestuurlijk overleg		
praktijkgericht overleg	ja	nee	Totaal
ja	8 (73%)		8 (73%)
nee	2 (18%)	1 (9%)	3 (27%)
Totaal	10	1	11 (100%)

Wanneer men kijkt naar de vertegenwoordiging van vrouwen als bewoonsters van het gebied, ziet men een totaal ander beeld.
Aan het *bestuurlijk overleg* nemen vrouwelijke bewoners als aparte groep vrijwel nooit deel (zie tabel 10). In de meeste gebieden heeft men nooit stil gestaan bij de mogelijkheid om vrouwen voor dit overleg uit te nodigen. Men wil de groep klein en overzichtelijk houden. Bovendien gaat het in de ogen van de meeste provinciale ambtenaren bij het bestuurlijk overleg niet om een vertegenwoordiging van bewoners maar om vertegenwoordigers van terreineigenaren en/of organisaties met bestuurlijke verantwoordelijkheid. De organisatie van agrarische of plattelandsvrou-

wen beschouwt men niet als een belangenorganisatie en daarom op dit niveau niet als opportune gespreks- en onderhandelingspartners.

'We hebben er wel mee geworsteld maar gedacht dat als we de vrouwen er apart in laten komen, de jongeren er ook apart in moeten worden vertegenwoordigd. En dan zijn er nog wel veel meer groeperingen die men zou kunnen vragen. We hebben toen heel gericht naar belangenorganisaties gezocht.'

Tabel 13 Vertegenwoordiging van lokale vrouwenorganisaties en bewoonsters

	bestuurlijk overleg	praktijkgericht overleg
Waterland	-	-
ZW Friesland	-	-
Vecht-Regge	1 ♀ landgoed-eigenaren[1]	1 ♀ landgoedeigenaren
Meierij	-	streekcommissie: 1 ♀ NCB
Zak van Z. Beveland	-	5 themagroepen: milieucoöperatie: 1 agrar. ♀ toerisme: 2 agrar. ♀♀ cultuur: 4 agr. en niet-agr. ♀♀ natuur& landschap: 1 ♀ landgoedeigenaren
NO Twente	-	3 clustergroepen (landbouw, recreatie, natuur) landbouw: 1 ♀ commissie vrouw & bedrijf GLTO
Noord Drenthe	-	klankbordgroep: 1 ♀ NBvP 8 themagroepen: duurzame landbouw 1 ♀ NBvP recreatie: 1 ♀ recreatieondernemer
Veluwe	1 ♀ GLTO	klankbordgroep agr. enclave: 2 ♀♀ NBvP
Midden-Limburg	-	4 sectorgroepen (landbouw, bosbouw, recreatie, beheerders);landbouw: 1 ♀ VAV/LLTB 6 gemeentel. werkgroepen : 1 ♀ LLTB
Winterswijk	AB stichting WCL: 1 ♀ GLTO 1 ♀ NBvP	10 deelprojectgroepen: recreatie & toerisme: 1 ♀ ondern. (n-agr.) werk & inkomen: 1 agrar. ♀, 1 ♀ GAVO cultuurhistorie: 1 agrar. ♀
Graafschap	1 ♀ GAVO 1 ♀ GLTO	agr. klankbordgroep: 1 ♀ GAVO

[1] De provinciale organisatie van plattelandsvrouwen is agendalid van het bestuurlijk overleg maar heeft geen leden uit het gebied kunnen vinden die namens de NBvP aan de vergadering deel willen nemen. Hetzelfde geldt voor de projectgroep in het Vecht-Regge gebied.

In het *praktijkgerichte overleg* zijn vrouwen veel beter vertegenwoordigd. In acht van de elf WCL gebieden nemen vertegenwoordigster van vrouwelijke bewoonsters deel aan het overleg in klankbordgroepen of themagerichte commissies.

Tabel 14 Vertegenwoordiging van plattelandsvrouwen in het bestuurlijk en praktijkgericht overleg

	bestuurlijk overleg		
praktijkgericht overleg	ja	nee	Totaal
ja	2 (18%)	7 (64%)	8 (73%)
nee	-	2 (18%)	3 (27%)
Totaal	2	9	11 (100%)

Hier nemen de provincies wel het initiatief om vrouwenorganisaties gericht te benaderen. Men verwacht dat vrouwen zeer betrokken zijn bij vernieuwing, veel praktische ervaring hebben en 'dus' enthousiaster dan mannen om projecten te stimuleren en met hun ervaring te ondersteunen. Daarbij denkt men met name aan nieuwe economische activiteiten rondom agrarische bedrijven. Men wil graag gebruik maken van hun contacten met andere vrouwen die potentiële deelneemsters aan projecten zijn.

Uit de gesprekken met de betrokken ambtenaren blijkt dat de verwachtingen van de ambtenaren lang niet altijd uitkomen. Vrouwen zijn in de praktijk minder 'anders' dan voorzien, en lang niet allen voorstander van vernieuwing. Een deel van de vrouwen verdedigt 'gewoon' het landbouwbelang en zet zich niet in het bijzonder in voor vrouwen of verbreding. Anderen maken de verwachtingen wel waar; zij stimuleren specifieke projecten voor vrouwen en zetten zich in voor nieuwe economische activiteiten.

De gesprekken met de vrouwen zelf bevestigen dit beeld. Een deel van hen ziet het niet als haar taak om alleen de belangen van vrouwen te verdedigen en specifieke vrouwen-projecten te stimuleren; anderen doen dat wel. De meesten zijn van mening dat er geen aparte vrouwenbelangen te benoemen zijn. Participatie van vrouwen vinden ze wel essentieel vanwege de andere inbreng van vrouwen. Ze hebben andere ervaringen dan mannen en daardoor een andere kijk op zaken; ze hebben doorgaans meer aandacht voor sociale effecten en zijn minder geconcentreerd op economische en technische resultaten.

'Ik vind het belangrijk dat vrouwen erbij zijn, maar ze hebben in het WCL-beleid geen specifieke belangen. Vrouwen vormen de helft van de bevolking en kunnen net zo goed functioneren als mannen – daarom moeten zij deelnemen. Vrouwen denken wat meer dan mannen aan het sociale gebeuren van de gemeenschap, zoals de leefbaarheid van het platteland – de winkelvoorzieningen, de bereikbaarheid van de PTT en dergelijke. Het zou wel goed zijn als er meer vrouwen lid zouden zijn. Vrouwen hebben een goede inbreng, zijn praktisch en nuchter; mannen zijn meer bezig hun plaats te verdedigen. Het is vaak wel moeilijk om geïnteresseerde vrouwen te vinden.'

Anders dan veelal gedacht betekent de uitnodiging van een vrouw dus niet per definitie dat men een medestander voor vernieuwing en verbreding heeft gewon-

nen. Er zijn op dit punt duidelijke verschillen tussen vrouwen. Doordat vrouwen in het algemeen anders in de maatschappij staan dan mannen, neemt de kans op een breder spectrum van meningen en visies wel toe.

Projecten en activiteiten
In vier van de elf WCL gebieden zijn specifieke vrouwenprojecten opgezet (Vecht-Regge, Midden-Limburg, Winterswijk, Graafschap). In drie van deze vier gebieden nemen vertegenwoordigster van vrouwenorganisaties deel aan het overleg en hebben zij bij de totstandkoming van de projecten een belangrijke rol gespeeld. De activiteiten zijn gericht op het scheppen van werkgelegenheid en extra bronnen van inkomsten door nieuwe activiteiten op agrarische bedrijven. Het zijn veelal cursussen waarin het starten van een eigen bedrijf of het herintreden op de arbeidsmarkt wordt voorbereid. Vrouwen krijgen praktische en morele ondersteuning bij het zetten van de eerste stappen richting eigen bedrijf of baan. Steeds vaker proberen deze projecten ook de onderlinge samenwerking van vrouwen te stimuleren.

In alle gebieden organiseert men projecten die gericht zijn op verbreding van agrarische bedrijven (agrotoerisme, verwerking en directe verkoop); naar verwachting van de betrokken ambtenaren zijn veel vrouwen in deze projecten geïnteresseerd. Verreweg de meeste projecten zijn technisch van aard; ze beogen veelal een milieutechnische verbetering van de bedrijfsvoering (bv. MINAS, spoelinstallatie e.d.) en zijn naar verwachting met name voor mannen aantrekkelijk. Informatie over de daadwerkelijk deelname van vrouwen en mannen is niet beschikbaar. In het algemeen bestaat binnen de gebieden de indruk dat particulieren, vrouwen èn mannen, nog weinig de weg naar de subsidies kunnen vinden.

In alle gebieden zijn voorlichtingsbijeenkomsten georganiseerd om de bevolking te informeren over het WCL-beleid en de mogelijkheden die het biedt. In vier gebieden (Meierij, Zak van Zuidbeveland, NO Twente, Graafschap) zijn specifieke voorlichtingsavonden voor vrouwen georganiseerd, in de meeste gevallen op initiatief van de lokale vrouwenorganisaties.

In totaal hebben de vrouwenorganisaties in zes gebieden zelf activiteiten ontwikkeld om vrouwen meer bij de ontwikkeling van het gebied te betrekken door voorlichtingsavonden te organiseren, voor vrouwen relevante projecten te realiseren en/of vrouwen een stem te geven in het politieke overleg. In de andere vijf gebieden zijn vrouwenorganisaties, volgens de geïnterviewde ambtenaren, niet actief opgetreden en hebben zij geen contact met de WCL-coördinatoren. Dit zijn de gebieden waar vrouwen ook op politiek niveau weinig inbreng hebben.

Om meer inzicht te krijgen welk factoren de deelname van vrouwen stimuleren dan wel belemmeren, is nader onderzoek gedaan in twee WCL-gebieden. In de Graafschap zijn vrouwen relatief goed vertegenwoordigd, in de Meierij zijn vrouwen vooralsnog vrijwel niet betrokken bij het beleid.

4.3.2 Ervaringen uit de Graafschap en de Meierij[14]

De Graafschap

In vergelijking met andere WCL-gebieden zijn vrouwen in de Graafschap goed vertegenwoordigd in de besluitvorming over het gebiedsgericht beleid. Een aantal vrouwen maakt beroepsmatig, als overheidsambtenaren, deel uit van het overleg, waaronder de voorzitster van de stuurgroep. Daarnaast is er een vrouwelijke GLTO-bestuurder en zijn er twee vrouwen die door de lokale vrouwenorganisaties zijn afgevaardigd. Zij vertegenwoordigen de (agrarische) bewoonsters van het gebied namens het georganiseerde overleg van de agrarische vrouwenbeweging (GAVO).[15] Zowel in de stuurgroep waar het gaat om beleidsontwikkeling, als in de klankbordgroep waar het vooral gaat om uitvoering van het beleid, hebben zij een eigen zetel. De 'burgerlijke' plattelandsvrouwen nemen niet deel aan het overleg. De provinciale overheid heeft nooit overwogen om hen erbij te betrekken vanwege het sterk agrarische karakter van het WCL-beleid.

De provincie heeft in het verleden het initiatief genomen om de agrarische vrouwen te betrekken bij de besluitvorming en heeft bij de installatie van de stuurgroep gepleit voor een aparte vertegenwoordiging. Het bestaan van een sterke (agrarische) vrouwenbeweging is hiervoor een voorwaarde geweest, vertegenwoordigd door een gezamenlijk overleg en door de provincie als officiële gesprekspartner erkend.

Toch is de aparte vertegenwoordiging van de agrarische vrouwen in de WCL-structuren van begin af aan een twistpunt geweest. De vertegenwoordigers van de land- en tuinbouworganisatie (GLTO) zijn tegen een aparte vertegenwoordiging. Ze zijn van mening dat de belangenbehartiging van vrouwen deel uit zou moeten maken van de algemene agrarische belangenbehartiging.

> *'De leden van de klankbordgroep en de stuurgroep zitten er voor het belang van de landbouw en als er sprake is van aparte vrouwenbelangen moeten de mannen die meenemen. Man-vrouw verschillen zijn uit de tijd. Vrouwen kunnen en moeten nu gewoon meedraaien.'*

De meeste vrouwen uit de vrouwenorganisaties vinden een aparte vertegenwoordiging wel belangrijk omdat alleen dan gegarandeerd is dat zij werkelijk inbreng hebben. Zij verwijzen daarbij ook naar het geringe aantal vrouwelijke bestuurders binnen GLTO, waardoor vrouwen weinig kans maken vanuit de standsorganisatie te worden afgevaardigd.

> *'Volgens mij is het belangrijk dat vrouwen apart vertegenwoordigd zijn. Emancipatie is heel leuk maar vrouwen zijn toch anders. Ze denken anders, stromen anders de landbouw in en praten anders. Het is nog steeds moeilijk om de ideeën van vrouwen bij mannen naar voren te brengen. Ze zouden een heleboel goede dingen missen zonder de vrouwen en vrouwen staan zó veel sterker dan alleen onder mannen.'*

Pas na enige discussie heeft men een compromis kunnen sluiten: de vrouwenorganisatie en de organisatie van jongeren hebben gezamenlijk een van de drie (agrarische) plaatsen in de stuurgroep en maken afwisselend gebruik van het daaraan verbonden stemrecht.

Misverstanden over deze afspraken vertroebelen de verstandhouding nog steeds maar in de praktijk van alledag kan men zonder problemen samenwerken. Over de waarde van de inbreng van vrouwen verschilt men niet van mening. Allen, ook de tegenstanders van een aparte vertegenwoordiging van vrouwen, zijn het erover eens dat vrouwen een waardevolle eigen inbreng leveren, een 'vrouwelijke' kijk hebben op de ontwikkelingen. Men is van mening dat vrouwen meer oog hebben voor de sociale effecten van beleid, meer open staan voor diversificatie en vernieuwing van de landbouw en eerder het debat met andere maatschappelijke groeperingen zoals de natuur- en milieubeweging aan willen gaan.

'Vrouwen schenken meer aandacht aan sociale aspecten zoals de ontwikkeling van dorpskernen, de leefbaarheid. Een man verdiept zich daar niet zo in. Problemen rondom het winkelbestand bijvoorbeeld interesseren hen niet, omdat mannen toch amper boodschappen doen.'

'Binnen WCL en plattelandsvernieuwing is de inbreng van vrouwen belangrijk doordat zij meer oog hebben voor vernieuwing. Mannen hebben vaak het gevoel te falen wanneer ze het met de huidige tak niet meer goed kunnen redden. Ze concentreren zich op de technische cijfers terwijl vrouwen meer afstand hebben – door de zorg voor de kinderen, doordat ze wat emotioneler zijn en een bredere ervaring hebben.'

Het GAVO speelt een belangrijke rol bij het totstandkomen van projecten voor vrouwen. Zonder de inzet van het GAVO zouden deze projecten niet tot stand zijn gekomen. Door de inspraak in het WCL-beleid voelt men zich mede verantwoordelijk en verplicht om iets voor de vrouwen in het gebied te doen. Bovendien is men 'dicht bij het vuur', kent de ingangen en weet welke subsidies er beschikbaar zijn.

Bij de 'vrouwen-projecten' gaat om het voorlichting over het WCL-beleid en verschillende cursussen waarin het zoeken naar werk en nieuwe inkomensbronnen centraal staat. Andere vrouwenorganisaties hebben geen projectvoorstellen voor financiering door WCL-subsidies ingediend. De gezamenlijke Stichting van Gelderse Plattelandsvrouwenorganisaties (GPVO)[16] organiseert buiten het WCL-kader wel activiteiten gericht op vrouwen en plattelandsontwikkeling, bestemd voor agrarische en andere plattelandsvrouwen. De door WCL gelden gefinancierde vrouwenprojecten zijn uitsluitend gericht op agrarische vrouwen. Inhoudelijk komen de projecten van GAVO en GPVO sterk overeen. Dit wijst op een gezamenlijk interesse van plattelandsvrouwen wanneer het gaat om het brede thema van plattelandsontwikkeling. Samenwerking tussen de agrarische en andere plattelandsbevolking wordt onder ander door de sterke associatie van WCL-subsidies met een agrarische doelgroep tegen gehouden. Het subsidiereglement biedt wel mogelijkheden voor gezamenlijke projecten maar zowel subsidieaanvragers als -verleners hebben er weinig ervaring mee.

Een groot deel van de WCL-projecten dient het algemeen belang van alle bewoners (bv. voorzieningen voor recreatie en milieukwaliteit). Binnen de projecten die zich richten op de agrarische bevolking kan men onderscheid maken tussen projecten die zich voornamelijk richten op de technische aspecten van de (primaire) bedrijfsvoering, projecten die zich richten op verbreding/vernieuwing van de bedrijfsvoering en projecten die zich in brede zin richten op de toekomst van het bedrijf

en/of de sector. Deelname van mannen en vrouwen aan projecten wordt niet bijgehouden. De inschatting van de geïnterviewden is dat vrouwen vooral deelnemen aan vernieuwende en algemene toekomstgerichte projecten en weinig geïnteresseerd zijn in de technische projecten die het grootste deel van de projecten vormen.

De Meierij
In de Meierij heeft het WCL-beleid een moeilijke start gehad. Een belangrijke rol speelt hierbij dat in hetzelfde gebied nog twee andere belangrijke beleidsoperaties spelen. Er moet 200 hectare ecologische hoofdstructuur (EHS) worden ingevuld. Daarnaast valt het gebied binnen het NUBL-plan (Nadere Uitwerking Brabant-Limburg) waarbinnen ook subsidies voor allerlei projecten en initiatieven worden gegeven. In beide gevallen wordt een stevig beroep gedaan op de bewoners om mee te werken aan de implementatie van het beleid. In het kader van het WCL-beleid wordt de inzet en betrokkenheid van ten dele dezelfde bewonersgroepen gevraagd. Voor agrariërs heeft de invulling van de ecologische hoofdstructuur duidelijk de hoogste prioriteit. NUBL en WCL vervolgen bovendien voor een groot deel dezelfde doelen, wat tot verwarring leidt.

> *'Het WCL-beleid heeft in de Meierij weinig status bij agrariërs. De EHS is een totaal ander verhaal. Door de klankbordgroepen in de streek wordt gekeken naar de planologische consequenties van de begrenzingen en hoe schaduwwerking door middel van bestemmingsplannen afgeweerd kan worden. Zolang die discussie niet binnen het WCL-kader plaatsvindt, is het gebiedsperspectief voor ons niet echt interessant.'*

Vrouwen zijn tot nu toe weinig betrokken bij het WCL-beleid in de Meierij. De vrouwelijke bewoonsters en lokale vrouwenorganisaties zijn niet als zodanig vertegenwoordigd in de politieke structuren. In het bestuurlijk overleg zijn twee vrouwen beroepsmatig vertegenwoordigd (overheidsambtenaren en werkneemster milieufederatie). De oorzaak van de geringe participatie is voor een deel gelegen in de geschiedenis van het WCL-beleid in de Meierij. Aanvankelijk is er alleen een bestuurlijke commissie waaraan bestuurders van belangenorganisaties deelnemen. De meeste organisaties vaardigen een mannelijke vertegenwoordiger af. Vrouwenorganisaties beschouwt men niet als belangenorganisaties en zijn daarom niet uitgenodigd.
In de eerste jaren verloopt de ontwikkeling en implementatie van het beleid moeizaam; er komen weinig projecten tot stand en het lukt niet om de agrarische sector te bereiken en te activeren. Men besluit de aansturing van het beleid en de subsidieregelingen aan te passen.
Er wordt een regiocommissie ingesteld die zich vooral zal bezighouden met projecten op het gebied van recreatie en toerisme, mede in de agrarische sector. Doel is de stimulering van verdere professionalisering van en samenwerking tussen recreatiebedrijven. In de regiocommissie hebben twee vrouwen zitting – een vertegenwoordigster van de overheid en een van een overlegorgaan van de horeca.

In een deel van de Meierij, De Leyen, richt men een streekcommissie op. Hierin hebben vertegenwoordigers zitting die zelf uit het betreffende gebied komen en (ten dele) actief betrokken zijn bij vernieuwingen. Dit gebied is gekozen omdat hier al meer activiteiten gaande zijn voornamelijk op initiatief van een groep boeren rond

het toekomstige Nationaal Park Loonse en Drunense Duinen, het Overlegplatform Duinboeren. De bedoeling is dat op den duur een streekcommissie voor het hele gebied komt of een tweede streekcommissie voor de rest van het gebied.

'We hebben de ervaring dat de bestuurders de problematiek heel anders bekijken dan de bewoners. Daarom willen we nu een aantal stappen lager het overleg op gang brengen. Maar dat bereik je niet zomaar; je kan de hogere bestuurders ook niet zo maar passeren. Daar spelen dan niet zo zeer inhoudelijke als politieke motieven een rol.'

De Noordbrabantse Christelijke Boerenbond (NCB) vaardigt bewust een vrouw af in de streekcommissie. Zij is het enige vrouwelijke lid van de streekcommissie.

'Ik ben gevraagd door het kringbestuur van de NCB. Ik heb twee keer in een klankbordgroep gezeten voor de invulling van de EHS en zodoende zijn ze bij mij gekomen. In het algemeen was er een voorkeur voor een vrouw om de belangen van de ondernemers te verdedigen. En hoe meer je doet, hoe meer ervaring je hebt. Ik ben altijd actief geweest in organisaties. Ik heb geen bestuursfunctie binnen de NCB; ik ben wel lid en heb in het verleden als gemeenteraadslid en bestuurster van de Katholieke VrouwenOrganisatie veel contact met de NCB gehad.'

Ook op het niveau van de projecten is de betrokkenheid van vrouwen tot nu toe gering. Er zijn geen specifieke vrouwenprojecten. Lokale vrouwenorganisaties hebben geen projectvoorstellen ingediend. In de eerste jaren heeft het accent van de projecten op de verbetering van de toeristisch-recreatieve infrastructuur gelegen; er waren weinig projecten ten behoeve van de landbouw en er werden vrijwel geen projecten door particuliere ondernemers ingediend. Intussen heeft men de programmering van projecten aangepast: voor bepaalde thema's is geld gereserveerd en men kan het hele jaar voorstellen indienen; de beoordelingsprocedure wordt verkort. In extra voorlichtingsactiviteiten besteedt men meer aandacht aan projecten ten behoeve van de agrarische sector en initiatieven van individuele landbouwbedrijven. De veranderingen hebben effect; in de loop van 1997/98 komen inderdaad meer agrarische projecten tot stand en dienen individuele agrariërs meer projecten in. Het accent van de projecten verschuift van toerisme en recreatie naar verbreding van de landbouw en biologische landbouw. Uitgaande van de grote betrokkenheid van vrouwen bij verbrede landbouwactiviteiten sluit het projectprogramma van 1997 beter aan bij de interesses van vrouwen dan de vorige programma's. Dat betekent dat de aanpassing van het programmeringsbeleid ook voor vrouwen van voordeel is geweest. De meeste voorstellen voor verbrede landbouwactiviteiten zijn door individuele ondernemers (of gezinnen) ingediend.

Tegenover de relatief geringe betrokkenheid van vrouwen bij het WCL-beleid staat een relatief grote betrokkenheid van vrouwen bij activiteiten buiten het directe WCL-kader. Vrouwen nemen actief deel aan de inspraak rond de invulling van de EHS. De agrarische vrouwen binnen de NCB hebben een voortrekkersrol waar het gaat om het beleid van de organisatie ten aanzien van diversificatie van de landbouw en ondersteuning van individuele ondernemers in deze. In het deelgebied De Leyen zijn vrouwen zowel op bestuurlijk als praktisch niveau actief binnen het Overlegplatform Duinboeren. Recentelijk zijn de Katholieke Plattelandsvrouwenorganisatie en het Overlegplatform Duinboeren overeen gekomen om samen te werken in een project rondom de leefbaarheid van het platteland. Naar verwachting

zal dit project binnen het WCL-kader worden gerealiseerd. Wanneer dat lukt, zal de Meierij daarmee vooruitlopen op andere WCL-gebieden waar aan leefbaarheid nog nauwelijks aandacht wordt besteed. Zoals de ervaringen met het project leefbaarheid tot nu toe laten zien, zijn met dit onderwerp tevens goede mogelijkheden gegeven om de samenwerking van agrarische en andere plattelandsbewoners te bevorderen.

4.3.3 Tussentijdse conclusie: drie soorten gebieden

In het onderzoek in WCL-gebieden zijn verschillende aspecten van de participatie van vrouwen aan het beleid ter sprake gekomen: deelname in de politieke structuren gericht op inspraak in beleidsontwikkeling en -implementatie, het voorkomen van specifieke projecten van vrouwen, de organisatie van specifieke voorlichtingsbijeenkomsten en het actieve optreden van lokale vrouwenorganisaties. In de onderstaande tabel zijn de diverse aspecten samengevat.

Tabel 15 Verschillende aspecten van de WCL-participatie van vrouwen

	bestuurl. overleg	praktijkger. overleg	vrouwelijk lid LTO	vrouwen project	voorl. vrouwen	actie vrouwen-organisatie
Waterland	-	-	-	-	-	-
ZW Friesland	-	-	-	-	-	-
Vecht-Regge	(+)	(+)	-	+	-	+
Meierij	-	(+)	+	-	+	+
Zak v.Z.Beveland	-	+	_	-	+	+
NO Twente	-	+	-	-	+	-
Noord Drenthe	-	+	-	-*	-*	-
Veluwe	(+)	+	+	-	-	
Midden-Limburg	-	+	+	+	-	+
Winterswijk	+	+	+	+	-	+
Graafschap	+	+	+	+	+	+

* gepland (+) vrouwel. vertegenw. van GLTO/landgoedeigenaren

De WCL-gebieden vallen wat de participatie van vrouwen betreft in drie groepen uiteen:

1 Groep 1 omvat WCL gebieden waar vrouwen weinig bij het beleid betrokken zijn: vrouwen nemen (als vertegenwoordigers van lokale vrouwenorganisaties en bewoners) vrijwel niet deel aan het politieke overleg, er zijn geen vrouwenactiviteiten georganiseerd en de vrouwenorganisaties hebben geen stappen ondernomen in richting van de WCL-coördinatoren.

2 In groep 2 nemen vrouwen alleen aan het praktijkgerichte overleg deel. Specifieke vrouwenprojecten zijn er niet. De lokale vrouwenorganisaties zijn weinig actief in het kader van het WCL-beleid.
3 In groep 3 zijn vrouwen in belangrijke mate betrokken bij het overleg over het WCL-beleid; er nemen bovendien vrouwelijke leden van de gevestigde land- en tuinbouworganisaties aan deel. Er zijn specifieke vrouwenprojecten en de lokale vrouwenorganisaties ontwikkelen eigen activiteiten in het kader van het WCL-beleid.

Actieve betrokkenheid van vrouwen bij het WCL-beleid kent verschillende facetten. Er zijn gebieden waar op alle terreinen weinig gebeurt en wellicht mede daardoor uitnodiging van vrouwenorganisaties weinig relevant lijkt. In andere gebieden zijn vrouwen op verschillende manieren betrokken en versterken de verschillende activiteiten elkaar.

Wanneer de provincie vrouwenorganisaties uitnodigt om aan het overleg deel te nemen, geeft zij te kennen vrouwen als relevante partners te beschouwen. Deze vrouwen zetten zich vervolgens actief in om de vrouwen in het gebied bij het 'WCL-gebeuren' te betrekken. Waar vrouwen gericht informatie krijgen over WCL-beleid en subsidiemogelijkheden en/of er voor vrouwen relevante projecten tot stand komen, wordt eveneens een uitnodigend signaal gegeven. Wanneer de vrouwenorganisaties zich als mede verantwoordelijke partij zien aangesproken, treden ze zelf actiever op dan wanneer dat niet het geval is. Andersom geeft een actieve lokale vrouwenorganisatie een duidelijk teken, aan onder andere de overheid, dat zij als partner beschouwt wenst te worden en iets te bieden heeft.

De ervaringen in de Meierij laten zien dat betrokkenheid bij plattelandsontwikkeling volgens strikt gescheiden kanalen kan verlopen. Vrouwen nemen hier vrijwel geen deel aan inspraak in en uitvoering van het plattelandsbeleid. Zij opereren vanuit hun eigen organisaties en hebben weinig kennis van wat er in het WCL-kader gebeurd. De verantwoordelijke WCL-coördinatoren zijn wederom niet op de hoogte van de activiteiten van vrouwen. Ze missen daardoor een belangrijke gelegenheid om aan te sluiten bij lokale initiatieven en maken geen gebruik van de mogelijke inbreng van deze vrouwen.

Het onderzoek in de Graafschap maakt duidelijk dat participatie van vrouwen tot conflicten kan leiden. De oude discussie over de belangenbehartiging van agrarische vrouwen wordt binnen het WCL-kader opnieuw actueel. Interessant is dat het daarbij niet om de inhoudelijke inbreng van vrouwen gaat. Alle betrokkenen zijn het erover eens dat vrouwen door hun kennis en ervaring de besluitvorming verrijken. Het conflict draait met name om de vraag wie het recht van representatie heeft en wie daarvoor een plaats in de besluitvorming moet inleveren. Daaruit spreekt duidelijk de zorg van de land- en tuinbouworganisaties over de toekomst van hun leden. Maar het verheldert ook de mogelijke concurrentie tussen belangenorganisaties. Het onderzoek in de Graafschap maakt verder duidelijk dat de sterk agrarische 'kleur' van het WCL-beleidskader weinig ruimte laat voor de deelname van niet-agrarische plattelandsvrouwen en -mannen.

4.4 Samenvatting en conclusies

In het plattelandsbeleid wordt weinig aandacht besteed aan de specifieke positie en belangen van vrouwen. Dat geldt zowel voor het centrale als het provinciale overheidsbeleid. Door een uniform beleid te ontwikkelen houdt men er geen rekening mee dat mannen en vrouwen structureel verschillende mogelijkheden hebben om deel te nemen aan het proces van 'inspraak van onderop' of verschillende belangen en wensen kunnen hebben wanneer het gaat om sociaal-economische versterking.
Het emancipatiebeleid van het Ministerie van LNV refereert wel aan de belangrijke bijdrage van vrouwen. Men verbindt hoge verwachting aan zowel hun inspanning op economisch gebied als hun politieke inzet. Op verschillende manieren wil men ervoor zorgen dat vrouwen meer betrokken worden in het politieke overleg en nieuwe economische initiatieven van vrouwen ondersteunen. De inzichten van het emancipatiebeleid zijn tot nu toe niet geïntegreerd in het reguliere beleid van het ministerie, waaronder het plattelandsbeleid; men probeert wel om het beleid bij te sturen waar dat nodig is gebleken.

Onderzoek naar het beleid in uitvoering maakt duidelijk dat de bijsturing van het plattelandsbeleid tot nu toe onvoldoende effect heeft. De evaluatie van subsidieprogramma's wijst op een extreem laag aantal door vrouwen ingediende projecten. Onbekend is in hoeverre vrouwen deelnemen en baat hebben bij de door mannen ingediende projecten. Een eerste analyse van de inhoud van de projecten geeft aan dat de meeste projecten aansluiten bij de interesses van mannen.
Waarom vrouwen tot nu toe weinig gebruik maken van de subsidieregelingen is niet helemaal duidelijk. De lage inbreng van particulieren in het algemeen verklaart men uit de hoge tijdsdruk waaronder de projectvoorstellen tot stand moesten komen. Tijd vormt een knelpunt voor zowel het bedenken van innovatieve projecten als het aangaan van nieuwe samenwerkingsverbanden. Men kan verwachten dat dit voor vrouwen een nog groter probleem is dan voor mannen door hun dubbele belasting. Onderzoek heeft laten zien dat arbeidsbelasting en tijdsgebrek juist voor 'vernieuwende' vrouwen een groot probleem is. Vrouwen zijn bovendien minder dan mannen geïntegreerd in allerlei netwerken en professionele verbanden. Ze kennen daardoor minder potentiële partners en krijgen minder ondersteuning door de organisaties.
Daarnaast vormt de vereiste minimale investering voor veel vrouwen naar verwachting een belangrijk knelpunt. De subsidieregeling sluit verder weinig aan bij de praktijk van vrouwen. Een meerderheid wil niet bij de start maar na verloop van tijd investeren in de professionalisering van het bedrijf. De subsidieregelingen ondersteunen echter alleen de start van een nieuw initiatief.

In het kader van het emancipatiebeleid wijst het Ministerie van LNV andere overheden op het belang om meer vrouwen voor commissies en adviesraden te zoeken. Dat levert tot nu toe onvoldoende resultaten op. Men bereikt vooral dat er meer vrouwelijke ambtenaren deel uit gaan maken van de politieke structuren. Daarmee zijn de plaatselijke belangen van vrouwen niet gediend. De vrouwelijke ambtenaren zitten er met de taak om de belangen van hun eigen organisatie te vertegenwoordigen. Wanneer dat niet expliciet is afgesproken, kan men niet ver-

wachten dat zij bereid en in staat zijn om 'het lokale vrouwenbelang' of 'de lokale vrouwenvisie' te vertegenwoordigen. Bovendien is de bedoeling van bestuurlijke vernieuwing juist dat de bevolking meepraat en haar belangen inbrengt, en dat zijn in het geval van vrouwenbelangen de plattelandsvrouwen zelf.

De overheid overlegt met name met gevestigde maatschappelijke organisaties en sluit daarmee plattelandsvrouwen voor een belangrijk deel buiten. Hetzelfde geldt overigens voor jongeren en 'vernieuwers' in het algemeen (vgl. De Bruin 1997b; Vitaal platteland 1998, no.6). De gevestigde organisaties hebben doorgaans weinig vrouwelijke bestuursleden. Bovendien stellen zij veelal hoge eisen aan het aantal jaren ervaring van de af te vaardigen bestuursleden, waardoor vrouwen weinig kans maken.

De vertegenwoordiging van lokale vrouwenbelangen vraagt om deskundigheid op dat terrein. En alleen wanneer het de expliciete taak van iemand is om die deskundigheid in te brengen, is controle mogelijk. Potentiële kandidaten vanuit de lokale bevolking, die over de benodigde kennis en ervaring beschikken, zijn het best te vinden door de lokale vrouwenorganisaties in te schakelen. Zij vormen de achterban waaraan de betreffende vertegenwoordigsters verantwoording schuldig zijn en kunnen ondersteuning en informatie leveren. De inbreng van de betreffende vertegenwoordigster hoeft daardoor niet gelimiteerd te worden tot het behartigen van vrouwenbelangen. Het is wel haar specifieke deskundigheid, naast mogelijke andere. Door aan te geven dat het niet in eerste instantie om representatie maar om deskundigheid gaat, haalt men deelname van vrouwen uit de politieke sfeer en vergemakkelijkt men het functioneren van de betreffende vrouwen.

Het onderzoek in WCL-gebieden wijst op een belangrijke tweedeling in het overleg over gebiedsgericht beleid. Aan het bestuurlijk overleg, waar de inhoudelijke ontwikkeling van het beleid aan de orde komt, nemen er om de hierboven geschetste redenen vrijwel geen vrouwen deel. Daarnaast kent men in alle WCL-gebieden een praktijkgericht overleg waarin de uitvoering van het beleid en het initiëren van concrete projecten centraal staat. Hier komen vrouwen en vrouwenorganisaties wel in beeld en is hun deelname gewild. Hoe meer de overlegorganen rondom bepaalde praktische onderwerpen zijn opgezet, hoe meer vrouwen aan het overleg deelnemen.
De overheid nodigt vrouwen uit voor het praktijkgerichte overleg omdat men verwacht dat met name zij de ontwikkeling in de richting van een meer duurzame en verbrede landbouw zullen steunen. Die verwachting komt soms wel en soms niet uit. Sommige vrouwen zijn wel een voorstander van verbreding, anderen niet; sommige vrouwen willen zich wel sterk maken voor andere vrouwen, anderen zien dat juist niet als hun taak. Deze gegevens onderstrepen enerzijds hoe belangrijk het is om duidelijke afspraken te maken over de vertegenwoordiging van vrouwenbelangen. Anderzijds maakt het duidelijk dat er verschillen zijn tussen vrouwen. Vrouwen zijn niet per definitie een voorstander van vernieuwing en verbreding en zullen ondersteuning van deze ontwikkeling dan ook niet als in hun eigen belang ervaren. Wie medestanders voor vernieuwing wil hebben, moet deze gericht zoeken.

Belangrijk is verder welke thema's er aan de orde worden gesteld. Onderzoek in WCL-gebieden heeft duidelijk gemaakt dat de concentratie op 'agrarische' thema's de deelname van 'burgerlijke' plattelandsvrouwen direct en indirect uitsluit. De overheid nodigt hen niet uit omdat men hun inbreng in een beleid dat door natuur en landbouw wordt gedomineerd niet ter zake doende vindt. Beleidsdoelen zoals instandhouden van de leefbaarheid en stimuleren van samenwerking tussen agrarische en andere bewoners krijgen in de praktijk weinig aandacht. Men gaat er veelal bij voorbaat van uit dat niet-agrariërs niet geïnteresseerd zouden zijn in het 'WCL-gebeuren' zonder veel pogingen tot samenwerking te hebben ondernomen. In de praktijk blijkt dat de interesses van beide groepen overlappen en juist het onderwerp leefbaarheid goede aanknopingspunten biedt voor gezamenlijk engagement.

Wanneer lokale vrouwenorganisaties deelnemen aan de ontwikkeling en uitvoering van het gebiedsgericht beleid, komen er meer vrouwenprojecten tot stand en nemen lokale vrouwenorganisaties een actievere rol in. In de andere gebieden is er vrijwel geen contact tussen vrouwenorganisaties en het officiële beleid. Buiten het WCL-kader zijn vrouwen en vrouwenorganisatie veelal wel actief bezig. Veel van de activiteiten sluiten inhoudelijk goed aan bij de bedoelingen van het beleid.

Bij de ontwikkeling van het platteland kan men twee kanalen van ontwikkeling onderscheiden. Er is een formeel kanaal waaraan weinig vrouwen deelnemen, met structuren en projecten die gebonden zijn aan officiële beleidskaders; en er is een informeel kanaal, waar vrouwen zich individueel of vanuit hun organisaties inspannen voor het platteland. In sommige gebieden bestaan de kanalen los van elkaar, zonder zelfs kennis van elkaar te hebben. Vrouwen vinden dat ze heel actief zijn zonder te beseffen een heel terrein te laten liggen. Ambtenaren gaan ervan uit dat vrouwen niet geïnteresseerd en niet geëngageerd zijn omdat ze hun blik beperken tot wat er binnen het eigen beleidskader gebeurt.
Indien er geen verbinding tussen deze twee kanalen bestaat, gaan de inzet en ervaring van deze vrouwen voor het beleid verloren. Daardoor wordt tegelijkertijd de kans gemist om juist op lokaal niveau aan te sluiten bij nieuwe initiatieven. Vrouwen en hun organisaties laten mogelijke ondersteuning door subsidies liggen en maken geen gebruik van de mogelijkheid om direct invloed uit te oefenen op het beleid.

5 CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

Het onderzoek beoogt om een omvattend beeld te schetsen van de bijdrage die vrouwen leveren aan de ontwikkeling van het platteland, en de factoren die daarop van invloed zijn. De situatie in Nederland staat centraal maar is geplaatst tegen de achtergrond van de ervaringen elders in Europa. Er is gekeken naar het beleid, dat wil zeggen de wijze waarin het overheidsbeleid rekening houdt met de positie van vrouwen en de mate waarin vrouwen invloed hebben op de ontwikkeling en uitvoering van het beleid. En er is gekeken naar de praktijk – de manier waarop vrouwen, alleen en gezamenlijk, in de praktijk bijdragen aan het 'vernieuwen' van het platteland.

In dit hoofdstuk geven we een overzicht van de belangrijkste conclusies van het onderzoek. We doen dit aan de hand van de volgende vragen:
1 Waaruit bestaat de inbreng van vrouwen in plattelandsvernieuwing?
2 Welke factoren beïnvloeden de bijdrage van vrouwen?
3 Hoe kan men door middel van beleid de deelname van vrouwen bevorderen?
4 Op welke punten is nader onderzoek wenselijk?

5.1 Inbreng van vrouwen in plattelandsvernieuwing

Zowel in Nederland als elders in Europa bestaat een groot verschil tussen de bijdrage die vrouwen leveren aan het plattelandsbeleid en hun praktische bijdrage aan de ontwikkeling van het platteland.

De praktijk
De deelname van vrouwen aan de praktijk van de plattelandsontwikkeling is overal in Europa onbetwist. De aandacht gaat daarbij met name uit naar de groeiende groep agrarische vrouwen die nieuwe activiteiten op het bedrijf starten of betaald werk buiten het bedrijf gaan verrichten. Daarnaast verwijst men veelal naar de bijdrage die vrouwen door middel van hun vrijwilligerswerk leveren aan het instandhouden van de leefbaarheid van het platteland.

De economische bijdrage van plattelandsvrouwen komt voort uit hun behoefte aan een zelfstandig professioneel domein en tegelijkertijd de noodzaak om een aanvullend inkomen te verdienen. Door hun persoonlijk initiatief dragen zij bij tot de veranderingen van de agrarische sector en leveren zij een praktische bijdrage aan de ontwikkeling van het platteland. Onderzoek in Nederland laat zien dat de nieuwe ideeën van deze vrouwen zich niet tot het eigen bedrijf beperken. Ze hebben een duidelijke, vernieuwende visie op de toekomst van de agrarische sector en de mogelijke bijdrage van vrouwen daarin.

Net als elders in Europa dragen Nederlandse plattelandsvrouwen ook op andere terreinen dan het eigen bedrijf bij tot de ontwikkeling van het platteland. Vaak werken zij daarbij samen met vrouwen van buiten de agrarische sector. In plattelandsverenigingen zoeken zij (samen met mannen) naar een nieuwe toekomst voor de eigen streek. In netwerken wisselen vrouwen kennis en ervaringen als onder-

neemsters uit. Verder zetten ze zich gezamenlijk in voor de belangenbehartiging van vrouwen bij de herinrichting van het landelijk gebied, het instandhouden van de leefbaarheid van platteland en de verbetering van het imago van de agrarische sector.
In veel van de gezamenlijke initiatieven van vrouwen is de voorkeur voor concrete, praktische projecten zichtbaar. De organisatie is informeel; er zijn weinig verplichtingen, en veelal geen officiële regels. Men blijft onafhankelijk van elkaar maar biedt elkaar wel de nodige praktische en morele ondersteuning. Inhoudelijk zijn de activiteiten relevant voor het plattelandsbeleid. Vaak vinden zij echter plaats buiten de kaders van het officiële beleid.

De plattelandsvrouwenorganisaties spelen een belangrijke rol bij het tot stand komen van deze activiteiten. Deze organisaties mengen zich in Nederland (en elders) steeds nadrukkelijker in actuele vraagstukken op het platteland. Ze maken vrouwen bewust van de problematiek, stimuleren hen om deel te nemen aan de ontwikkelingen en de besluitvorming en bieden ondersteuning door trainingen. Ze zijn daarnaast een belangrijke ontmoetingsplaats van actieve vrouwen en bevorderen de samenwerking van agrarische en andere plattelandsvrouwen. Het feit dat het hierbij om vrijwilligersorganisaties gaat, belemmert enigszins hun slagvaardigheid. Ze hebben in vergelijking met andere maatschappelijke organisaties weinig financiële middelen en zijn in grote mate aangewezen op de vrijwillige inzet van de capaciteiten en mogelijkheden van hun leden.

Participatie in het beleid
De aanwezigheid van vrouwen in de praktijk staat in scherp contrast met hun afwezigheid in beleid en politiek.
In alle onderzochte landen nemen vrouwen vrijwel niet deel aan de besluitvorming over het plattelandsbeleid. Een belangrijke oorzaak ligt in het uniforme karakter van het plattelandsbeleid in Nederland en elders. Het plattelandsbeleid houdt geen rekening met de ongelijke positie van vrouwen en mannen in de maatschappij. Voor de beleidsvorming nodigt de overheid alleen de erkende lokale politieke partijen en gevestigde maatschappelijke organisaties uit. Hierin zijn vrouwen slecht vertegenwoordigd.

In Nederland is het belangrijk om verschil te maken tussen overleg over de inhoud van het te ontwikkelen beleid en overleg over de uitvoering ervan. Inspraak in de inhoud is ook in Nederland een zaak van bestuurders van gevestigde maatschappelijke organisaties en belangengroeperingen. Deze organisaties vaardigen over het algemeen mannelijke vertegenwoordigers af. De overheid beschouwt de selectie als een zaak van de betreffende organisatie en mengt zich er doorgaans niet in. In een aantal gebieden in Nederland, de zogenaamde 'waardevolle cultuurlandschappen' en LEADER-gebieden, komt daarnaast een overleg tot stand waarin over de uitvoering van het beleid door middel van projecten wordt gesproken. In deze commissies vindt men relatief veel vrouwen en vrouwenorganisaties. Ze zijn door de overheid gevraagd om deel te nemen vanwege hun praktische ervaring, hun goede contacten in het veld, en de steun die men van hen verwacht voor verbreding en vernieuwing van de agrarische sector.

Uit de tegengestelde situatie in de twee overlegvormen kan men afleiden dat de Nederlandse overheid de bijdrage van plattelandsvrouwen vooral relevant en bruikbaar vindt als het om de uitvoering van het beleid gaat. Wanneer het om de formulering van beleidsdoelen gaat, beperkt zij de inspraak tot de gevestigde belangenorganisaties. De overheid houdt er geen rekening mee dat sommige groepen moeilijk toegang krijgen tot deze gevestigde organisaties of zich bewust anders organiseren. Dat betreft vrouwen in het algemeen maar ook andere groepen zoals jonge agrariërs en vrouwen en mannen die in de praktijk voorlopers van 'vernieuwing' zijn. Doordat men diegenen niet voor het overleg uitnodigt die in de praktijk hebben bewezen nieuwe ideeën te hebben, beperkt men tevens het vernieuwingspotentieel van het overleg.

Daar waar vrouwen en hun organisaties wel deel nemen aan de besluitvorming, leveren zij een belangrijke specifieke bijdrage door een 'vrouwelijke' kijk te hebben op de ontwikkelingen, zo blijkt uit het onderzoek in Nederland. Ze hebben meer oog dan mannen voor de sociale effecten van het beleid, letten meer op het behoud van de leefbaarheid en zijn eerder bereid om het debat aan te gaan met andere maatschappelijke groeperingen waaronder de natuur- en milieubeweging. Vrouwen verschillen onderling van mening over verbreding van de agrarische sector. De nieuwe vrouwelijke onderneemsters zijn een voorstander van meer verbreding en vernieuwing, andere vrouwen verwachten er weinig van. De vrouwenorganisaties hebben op regionaal niveau meer politieke speelruimte dan andere belangengroeperingen die rekening moeten houden met de landelijke politiek van hun organisatie. Als relatieve nieuwkomers in de politiek starten zij vaak minder defensief dan andere organisaties en zijn ze eerder bereid en in staat om gezamenlijk een 'ander' beleid te ontwerpen.

De scheiding tussen beleid en praktijk komt in sommige gebieden in Nederland bijzonder duidelijk naar voren. Hier verloopt plattelandsvernieuwing als het ware via twee kanalen. Enerzijds via het formele kanaal van het beleid, inspraakcommissies en gesubsidieerde projecten en anderzijds via een informeel kanaal van vrouwen die vanuit hun eigen organisaties actief zijn. Beide functioneren onafhankelijk van elkaar en veelal zonder van elkaar op de hoogte te zijn. De overheid mist hier een mogelijkheid om gebruik te maken van de ervaringen en ideeën van vrouwen en om lokale initiatieven bij het beleid te betrekken. De vrouwen laten een kans liggen om mede vorm te geven aan het beleid en gebruik te maken van subsidiemogelijkheden.

In gebieden waar vrouwenorganisaties deelnemen aan het overleg, is er wel meer contact tussen het formele beleid en de activiteiten van vrouwen. De vrouwenorganisaties functioneren hier als brug tussen beide. Door hun deelname aan het overleg voelen zij zich medeverantwoordelijk voor wat er in het gebied gebeurt en proberen andere vrouwen door middel van eigen activiteiten bij de veranderingen te betrekken. De uitnodiging van de vrouwenorganisaties door de overheid en daardoor erkenning als relevante partner, speelt daarbij een belangrijke rol.

Net als elders in Europa sluit het subsidie-instrumentarium van het Nederlandse plattelandsbeleid slecht aan bij de situatie van vrouwen. Voor vrouwen is het

doorgaans moeilijker dan voor mannen om aan de gestelde voorwaarden te voldoen, zoals minimale eigen investering en verschillende samenwerkingspartners. Het karakter van veel regelingen (subsidie voor de start van activiteiten) sluit bovendien beter aan bij de praktijk van mannen dan de praktijk van vrouwen. Door hun specifieke kenmerken (bv. geleidelijk opbouw en integratie in bestaande activiteiten) passen de initiatieven van vrouwen slecht in een subsidieregeling (zoals bv. het stimuleringskader) waar vooral belang wordt gehecht aan innovatie en vernieuwing ineens. Welke initiatieven op termijn duurzamer zijn en zorgen voor de nodige continuïteit van de veranderingen op het platteland, is een onderwerp voor nader onderzoek.

5.2 Belemmerende en stimulerende factoren

In deze paragraaf geven we een overzicht van de factoren die de participatie van vrouwen belemmeren dan wel stimuleren. We maken daarbij verschil tussen structurele, culturele en individuele knelpunten en stimulansen. Deze komen voort uit de structurele voorwaarden die het plattelandsbeleid biedt, de cultuur (gewoontes en normen en waarden) van de agrarische sector en het platteland, en de individuele kenmerken van vrouwen (leefsituatie en ambities). Door dit onderscheid te maken, wordt duidelijk dat beïnvloeding op verschillende manieren en op verschillende niveaus plaatsvindt.

a. Structurele belemmeringen

1 Zowel in Nederland als elders in Europa wordt er in het plattelandsbeleid geen rekening mee gehouden dat vrouwen meer belemmeringen dan mannen ervaren wanneer ze economische of politieke activiteiten willen ondernemen. Daardoor hebben zij uiteindelijk minder kansen dan mannen om actief deel te nemen aan de ontwikkeling van het platteland.

2 In Nederland is inspraak in beleidsontwikkeling alleen via de gevestigde maatschappelijke organisaties mogelijk. Wanneer het om beleidsvorming gaat, beschouwt de overheid vrouwenorganisaties veelal niet als relevante gesprekspartners. Daardoor sluit de (landelijke of provinciale) overheid plattelandsvrouwen in veel gevallen structureel buiten.

3 Door het instellen van aparte structuren voor de inspraak in de inhoud en de uitvoering van beleid biedt men vrouwen een kans maar versterkt tegelijkertijd de afstand tussen 'concrete' praktijk en 'abstract' beleid, tussen vernieuwers en bestuurders en tussen de bijdrage van mannen en vrouwen aan de ontwikkeling van het platteland.

4 Het subsidiereglement van het Ministerie van LNV sluit inhoudelijk en door de gestelde voorwaarden beter aan bij de interesses en de praktijk van mannen dan van vrouwen. Vrouwen kunnen daardoor weinig gebruik maken van subsidies en hebben minder mogelijkheden voor ondersteuning.

5 Het beleid houdt er geen rekening mee dat de arbeidsbelasting van agrarische vrouwen door het stimuleren van nieuwe economische activiteiten toeneemt en

stelt geen faciliteiten beschikbaar om de belasting van vrouwen te verlichten. De hoge werkdruk is een van de factoren die de deelname van vrouwen aan het politieke debat over de toekomst van het platteland beperken.

b. Culturele belemmeringen

6 Belangenbehartiging en politiek zijn zeker in de agrarische sector in sterke mate gedomineerd door mannen en worden door veel mannen en vrouwen als een mannenzaak beschouwd. Dat belemmert vrouwen om politiek actief te worden.

7 Binnen de agrarische wereld gaat men er bovendien van uit dat de belangen van het bedrijf voorop staan en/of overeenstemmen met de belangen van boeren en boerinnen. Er bestaat veel weerstand tegen een aparte belangenbehartiging van agrarische vrouwen. Dat houdt vrouwen tegen om zich in de politiek te mengen. Het belemmert tevens het functioneren van politiek actieve vrouwen.

8 De activiteiten van vrouwen vinden vaak buiten de officiële kaders van het plattelandsbeleid plaats. Daarbij speelt een rol dat onder andere ambtenaren een te strikte definitie hanteren van wat wel en wat niet 'plattelandsvernieuwing' is of tot het eigen beleidsterrein behoort. De overheid mist daardoor een mogelijkheid om lokale initiatieven en vrouwen te betrekken bij het beleid. Hierdoor maakt zij onvoldoende gebruik van hun potentiële inbreng.

9 De algemene verwachting is dat vrouwen weinig geïnteresseerd zijn in politiek en 'abstract' beleid en de voorkeur geven aan overleg over praktische zaken. Als vanzelfsprekend nodigen de betreffende ambtenaren vrouwen daarom vaak alleen uit voor overleg over praktische projecten en niet voor de inhoud van het beleid. Door de afwezigheid van vrouwen in het beleidsvormende overleg wordt het algemene voordeel wederom bevestigd.

c. Individuele belemmeringen

10 Veel vrouwen hebben een negatief beeld van het functioneren van de politiek en zien op tegen de 'mannencultuur'. Een andere factor is waarschijnlijk de verwachte negatieve reactie van anderen. Ze krijgen al vaak negatief commentaar omdat ze afwijken van het traditionele beeld van de goede boer en boerin. Deelname aan het politieke debat betekent meer zichtbaarheid en waarschijnlijk meer conflicten juist vanwege hun nieuwe ideeën.

11 Veel vrouwen zijn huiverig om deel te nemen aan een politiek debat over 'abstracte' beleidsonderwerpen. Ze denken daarvoor de nodige kennis en ervaring te missen of denken bij voorbaat dat het hen niet zal interesseren. Deze vooroordelen maken het moeilijk om vrouwen te vinden die bereid zijn aan commissies deel te nemen.

12 De arbeidsbelasting van de vernieuwende agrarische vrouwen is hoog. Veel vrouwen voelen zich bovendien heen en weer getrokken tussen hun taken thuis en in de gemeenschap en hun nieuwe initiatieven. De potentiële kosten voor het gezin belemmeren hun bereidheid om zich voor allerlei andere activiteiten in

te zetten wanneer het nut voor het eigen bedrijf niet duidelijk zichtbaar is. Politieke inzet is veelal onbetaald en brengt extra financiële kosten met zich mee door het gemiste inkomen of de kosten voor een vervanger in het eigen bedrijf.

De opsomming van belemmeringen wekt wellicht de indruk dat vrouwen op alle terreinen worden tegengewerkt in hun bemoeienis met de ontwikkeling van het platteland. Dat is niet het geval. Ten eerste zijn niet alle belemmeringen overal en tegelijkertijd werkzaam; ten tweede zetten sommige vrouwen zich er met succes overheen. Ten derde zijn er ook factoren aanwijsbaar die de bijdrage van vrouwen aan de ontwikkelingen op het platteland stimuleren. Hieronder vindt men een overzicht van die factoren die op dit moment vrouwen stimuleren om zich actief te mengen in de ontwikkeling van het platteland. Ook hier maken we onderscheid maken tussen structurele, culturele en individuele factoren.

a. Structurele stimulansen

1 De crisis in de agrarische sector is voor veel agrarische vrouwen een aanzet om naar nieuwe bronnen van inkomsten en nieuwe ontwikkelingsmogelijkheden voor de toekomst te zoeken.

2 Vrouwen ervaren veel praktische en morele ondersteuning en inspiratie in samenwerkingsverbanden met andere vrouwen. De plattelandsvrouwenorganisaties spelen daarbij een belangrijke rol. Zij brengen vrouwen met elkaar in contact, bieden ondersteuning in de vorm van opleidingen en mobiliseren vrouwen door projecten waarin veel aandacht wordt besteed aan plattelandsontwikkeling.

3 Het initiatief van overheidsambtenaren om vrouwen uit te nodigen voor overleg over de uitvoering van het beleid, biedt vrouwen (ondanks de beperking) een kans om deel te nemen aan de discussie over plattelandsontwikkeling en politieke ervaring op te doen.

b. Culturele stimulansen

4 Voor agrarische vrouwen geldt dat zij vaak meer dan mannen deelnemen in verschillende sociale netwerken ook buiten de agrarische sector. Veel vrouwen zijn actief in de (gemengde) vrouwenorganisaties, in scholen en kerken. Deze vrouwen komen in contact met verschillende denkbeelden en leefwijzen en raken niet 'gevangen' in de denkbeelden en tradities van de eigen sector.

5 Ook op dit punt nemen de plattelandsvrouwenorganisaties een belangrijke plaats in. Door middel van hun projecten kijken de organisaties over de grenzen van Nederland heen en stimuleren vrouwen om zich op de rest van de wereld te oriënteren. Door hun gemengd ledenbestand stimuleren ze de uitwisseling tussen agrarische en andere plattelandsvrouwen en daarmee een bredere, niet sector gebonden oriëntatie op de toekomst van het platteland. De organisaties hechten veel belang aan andere dan economische waarden, zoals sociale en ecologische duurzaamheid en leefbaarheid van het platteland. Ze moedigen

vrouwen aan om deze waarden in te brengen in de discussie over het plattelandsbeleid.

6 De noodzaak om extra inkomen en nieuwe kansen voor de toekomst te realiseren, maakt het (sociaal) meer acceptabel en dus makkelijker om als vrouw zelfstandige economische activiteiten te ontplooien.

7 Door hun maatschappelijke positie en de algemene beeldvorming staan vrouwen in het algemeen minder dan mannen onder de (sociale) druk om te 'presteren' door middel van zichtbare en (economisch) succesvolle beroepsactiviteiten. Dat betekent dat vrouwen kleiner, informeler en voorzichtiger kunnen en mogen beginnen, en daarin wellicht ook creatiever zijn dan mannen. De drempel om nieuwe initiatieven te nemen, is in elk geval lager dan wanneer alleen een grootse start mogelijk lijkt.

c. Individuele stimulansen

8 Een belangrijke stimulans ligt in de professionele en politieke ambities van individuele vrouwen. Deze ambities vinden bovendien maatschappelijk steeds meer waardering en ondersteuning.

9 De actieve betrokkenheid van vrouwen die mede-onderneemster en medeeigenares van het agrarisch bedrijf zijn, en hun gedeelde economische verantwoordelijkheid stimuleren vrouwen om naar nieuwe ontwikkelingsmogelijkheden voor het bedrijf te zoeken.

10 Het opbouwen van een 'tweede tak' betekent voor veel vrouwen een opstap, naar andere activiteiten. Daarbij kan het gaan om commerciële samenwerking, maar ook politieke engagement in een regionaal overlegplatform of een commissie die door de overheid is ingesteld. De ervaring van het persoonlijk succes en het respect van anderen zijn een stimulans om verder te kijken dan het eigen bedrijf en ook daarbuiten activiteiten te ontwikkelen.

11 In de plattelandsvrouwenorganisaties hebben vrouwen ervaring opgedaan en het vermogen ontwikkeld om gezamenlijke activiteiten op te zetten en samenwerking (informeel) te organiseren. Ze hebben bovendien een groot netwerk van contacten die kunnen helpen bij het ontwikkelen van initiatieven.

12 De morele en praktische ondersteuning door de partner en andere familieleden moedigt vrouwen aan om nieuwe initiatieven te ontwikkelen.

13 De positieve aandacht voor 'vernieuwing' in het plattelandsbeleid en in de media betekent voor vrouwen een steun in de rug wanneer anderen hun activiteiten bekritiseren.

5.3 Aanbevelingen voor beleid

Het onderzoek biedt verschillende aanknopingspunten voor een beleid dat erop is gericht om de deelname van vrouwen te bevorderen. De volgende punten komen

aan de orde: het subsidiebeleid (1), het stimuleren van samenwerking (2), voorlichting en beeldvorming (3), de aansluiting tussen praktijk en beleid (4), selectieprocedures (5), structuur en cultuur van het politieke overleg (6) en de ondersteuning van vrouwelijke afgevaardigden (7). Twee doelen staan voorop: ten eerste zoveel mogelijk knelpunten verhelpen die de deelname van vrouwen belemmeren; ten tweede beter gebruik maken van de inbreng die vrouwen al leveren. Om toepasbaarheid van de aanbevelingen te vergroten is steeds aangegeven tot wie de aanbevelingen zijn gericht en wie verantwoordelijk is voor de realisering ervan.

1 Subsidiebeleid

Door het karakter van hun nieuwe bedrijfsactiviteiten kunnen vrouwen weinig gebruik maken van de bestaande subsidieregelingen die vooral bedoeld zijn om de start van nieuwe initiatieven te ondersteunen. Zij zijn meer gebaat bij ondersteuning van de 'doorstart' en professionalisering van hun activiteiten.

* Het *Ministerie van LNV en de andere ministeries* die bij het plattelandsbeleid zijn betrokken, dienen een subsidie-instrument te ontwikkelen dat de professionalisering en 'doorstart' van initiatieven ondersteunt. Centraal staan het verbeteren van de organisatie van het werk en de arbeidsomstandigheden en het verhogen van de kwaliteit van het product', de dienstverlening en de samenwerkingsrelaties met anderen. Professionalisering is essentieel voor het succes op de langere termijn en daarmee de duurzaamheid van de nieuwe bedrijvigheid. Toename van de bedrijfsomvang is geen noodzakelijke voorwaarde voor professionaliteit en mag niet als subsidievoorwaarde worden gesteld; anders belemmert men wederom de toegankelijkheid van de regeling voor vrouwen.

* Bij aanpassing van het bestaande subsidie-instrumentarium (waaronder het stimuleringskader) moeten het *Ministerie van LNV en de andere betrokken overheidsinstanties* expliciet rekening houden met de mogelijke effecten voor vrouwen en deze inzichten integreren in de regeling. De resultaten van dit onderzoek geven aan dat knelpunten voor vrouwen onder andere liggen in de vereiste minimale investering, de nadruk die op innovatie 'ineens' wordt gelegd en de noodzaak om al over vergevorderde samenwerkingsrelaties te beschikken.

* Vrouwen en vrouwenorganisaties maken tot nu toe weinig gebruik van gebiedsgebonden subsidies. Een van de redenen is de geringe kennis van de inhoud van het regionale beleid en de mogelijkheden die het voor ondersteuning van activiteiten biedt. *Regionale en provinciale overheden* dienen vrouwenorganisaties gericht te benaderen om informatie te geven en het gesprek aan te gaan over hun mogelijke betrokkenheid.

2 Stimuleren van samenwerking

Een belangrijk knelpunt voor het ontstaan en de effectiviteit van samenwerkingsverbanden ligt in het management van samenwerking. Commerciële samenwerking van vrouwen verdient aparte aandacht.

* De *provinciale overheid* kan het ontstaan van samenwerkingsverbanden stimuleren door medefinanciering van initiële begeleiding en ondersteuning. Dat kan direct

via een subsidieregeling voor samenwerking of indirect, door bijvoorbeeld de Sociaal Economische Voorlichting (SEV) of de groene volkshogescholen financieel te ondersteunen zodat zij deze diensten voor een lage prijs kunnen aanbieden.

* De *plattelandsvrouwenorganisaties* kunnen een breed samenwerkingsproject opzetten waarin onder andere ondersteuning is opgenomen.

* *Trainingsinstituten* kunnen samenwerkingsverbanden ondersteunen door bijvoorbeeld initiële begeleiding of een 'strippenkaart' met recht op advies aan te bieden. Wanneer gewenst kan men een adviseur of mentor inhuren die helpt bij het maken van goede afspraken, het scheppen van een duidelijke organisatiestructuur en het verduidelijken van en bemiddelen tussen verschillen in wensen, doelen en ambities.

* De *voorlichtingsinstanties (SEV, DLV) en trainingsinstituten* kunnen vrouwen door middel van schriftelijke voorlichting, cursussen en 'advies op afroep' informeren over de verschillende vormen van commerciële samenwerking en de daarmee verbonden voor- en nadelen. Vrouwen zijn dan beter in staat om de risico's van samenwerking realistisch in te schatten.

* De *organisaties van plattelandsvrouwen en/of agrarische vrouwen* kunnen het ontstaan van netwerken van onderneemsters stimuleren en ondersteunen en ook een bovenregionale uitwisseling tussen netwerken tot stand brengen. Hierin kunnen vrouwen met vergelijkbare activiteiten ervaringen en kennis uitwisselen en gezamenlijk professioneel advies (tegen lagere kosten) aanvragen.

3 Voorlichting en beeldvorming

Tot nu toe is er weinig aandacht besteed aan vrouwen die gezamenlijke initiatieven nemen op het terrein van plattelandsvernieuwing. Daardoor zijn er weinig inspirerende voorbeelden voor andere vrouwen. In de voorlichting omtrent nieuwe activiteiten heeft tot nu toe de nadruk gelegen op succesverhalen. Er is relatief weinig aandacht besteed aan de enorme inspanningen die veel pluriactieve vrouwen verrichten en de negatieve effecten hiervan op onder andere hun privéleven.

* Om te laten zien dat samenwerking zinvol is en gewaardeerd wordt, is het belangrijk dat *overheid, vrouwenorganisaties, land- en tuinbouworganisaties en de pers* meer bekendheid geven aan samenwerkingsverbanden van vrouwen.

* *Dezelfde instanties* dienen in hun voorlichting zorg te dragen dat zij nadruk leggen op het zelfstandig ondernemerschap van vrouwen die nieuwe activiteiten ontwikkeling, en niet zoals tot nu toe veelal gebeurt op het kleinschalige hobbyachtige karakter van de initiatieven. Juist het zelfstandig ondernemerschap stimuleert vrouwen om nieuwe initiatieven te ontplooien.

* Om een meer realistisch beeld te geven van pluriactiviteit is het belangrijk dat *overheid, vrouwenorganisaties, land- en tuinbouworganisaties en de pers* in hun voorlichting zowel aan de positieve als de mogelijk minder positieve gevolgen aan-

dacht besteden. Dit verhoogt de geloofwaardigheid van het beleid en vermindert misschien de kritiek op de 'vernieuwende' vrouwen.

4 Aansluiting tussen praktijk en beleid

De ervaring in de praktijk leert dat vrouwen een andere inbreng hebben dan mannen, ook al zijn er belangrijke verschillen tussen vrouwen onderling. Hun aandacht voor sociale effecten van het beleid en de leefbaarheid van het landelijk gebied biedt goede mogelijkheden om meer samenwerking tussen de agrarische en niet agrarische bevolking tot stand te brengen en de afstand tussen beleid en praktijk te overbruggen.

* De *provinciale overheid* dient daarom meer vrouwen aan de besluitvorming deel te laten nemen.

* Daarbij is het belangrijk dat de verantwoordelijke *provinciale ambtenaren* zich breed oriënteren op de initiatieven die al gaande zijn in hun gebied, zonder de grenzen van het officiële beleidsterrein te strikt te handhaven. De inventarisatie van een breed scala aan mogelijk relevante organisaties levert naar verwachting goede kandidates voor deelname aan de besluitvorming over het beleid. Het biedt de overheid bovendien een mogelijkheid om juist op lokaal niveau aan te sluiten bij initiatieven in het gebied.

* Door de lokale vrouwenorganisaties uit te nodigen voor de besluitvorming voldoet de *(landelijke en provinciale) overheid* niet alleen aan haar belofte om meer vrouwen op te nemen in commissies en raden. Men verhoogt bovendien de doelmatigheid van het beleid doordat deze vrouwen een belangrijke brugfunctie tussen beleid en praktijk vervullen.

5 Selectieprocedures

Tot nu toe nemen weinig vrouwen aan het overleg over beleidszaken deel. Daarbij spelen onder andere de gehanteerde selectiecriteria een rol.

* Het is noodzakelijk dat de *belangenorganisaties en andere maatschappelijke organisaties* hun selectiebeleid herzien. Er zij betere selectiecriteria dan het aantal jaren bestuurlijke ervaring om de geschiktheid voor inspraak in (gebiedsgericht) plattelandsbeleid te voorspellen. Men kan bijvoorbeeld denken aan ervaring met 'vernieuwing en verbreding', enthousiasme voor bestuurlijke vernieuwing of het beschikken over contacten met relevante doelgroepen.
  Wanneer men wil dat een vrouwelijke afgevaardigde zich inzet voor specifieke vrouwenbelangen, moet dat expliciet worden uitgesproken, en deskundigheid op dat terrein dient dan één van de selectiecriteria te zijn.

* De *landelijke, provinciale en regionale overheid* kan, daar waar het om inspraak in overheidsbeleid gaat, als voorwaarde stellen dat vertegenwoordigers van vrouwen deelnemen aan de betrokken inspraakorganen en ze kan deze zelf actief benaderen. Op het gebied van ruimtelijke herinrichting gebeurt dit op een aantal plekken al. Hiervan gaat tevens een voorbeeldwerking uit.

Daarnaast kan de overheid direct lokale vrouwenorganisaties uitnodigen om deel te nemen aan de besluitvorming. Een andere mogelijkheid is om niet alleen organisaties maar ook 'vernieuwende' individuen of groepen uit te nodigen om op persoonlijke titel zitting te nemen. Dat heeft, naar verwachting, ook positieve gevolgen voor de afvaardiging van vrouwen gezien de belangrijke rol die zij spelen in de praktijk. Als uitnodigende partij kan bijvoorbeeld de provincie zelf waarborgen dat er voldoende vrouwen worden benaderd.

* Er hebben twee scholingsprojecten plaatsgevonden waarin agrarische en andere plattelandsvrouwen zijn opgeleid tot deskundigen inzake plattelandsontwikkeling. Het betreft een project van de Centrale van Plattelandsvrouwenorganisaties (CPvO) en een project van de LTO. Wanneer de *provinciale overheid* en de *regionale land- en tuinbouworganisaties* op zoek zijn naar kandidates, is het aan te bevelen van deze 'kweekvijver' gebruik te maken en contact op te nemen met de organiserende instanties.

* De *CPvO en de LTO* kunnen zelf het initiatief nemen om aansluitend op het project een pool van geschikte kandidates te vormen en deze beschikbaar stellen voor derden.

* De *organisaties van plattelandsvrouwen en 'Commissie Vrouw en Bedrijf'* kunnen hun (vrouwelijke) leden (nog meer dan nu) aanmoedigen zich te mengen in het politieke debat en hen daarbij ondersteuning aanbieden.

6 Structuur en cultuur van het politieke overleg

Op dit moment nemen vrouwen met name deel aan overleg over de uitvoering van beleid door middel van projecten. Veel vrouwen zijn ook in eerste instantie geïnteresseerd in praktische zaken en zijn huiverig voor het 'abstracte' beleid.

* Wanneer de *provinciale overheid* een overstap van het ene naar het andere overleg mogelijk maakt en stimuleert, verhoogt zij op termijn het aantal vrouwen dat bereid en in staat is goed te functioneren in het bestuurlijke overleg. Verwacht wordt dat vrouwen door het praktijkgerichte overleg geïnteresseerd raken in beleidszaken en inspraak willen hebben in het beleid dat de voorwaarden voor de mogelijkheden in de praktijk vastlegt.

* Aparte belangenbehartiging voor vrouwen is een omstreden zaak. Het is daarom aan te bevelen dat de betreffende *landelijke of provinciale overheidsinstantie* een extra zetel inricht voor de vertegenwoordiging van vrouwenbelangen; tegenstrijdigheid van belangen kan zo worden voorkomen. In het overleg moet bovendien ruimte worden gecreëerd om inderdaad aandacht aan de belangen van vrouwen te besteden. Het kan niet helemaal aan individuele leden worden overgelaten om zulke controversiële onderwerpen te verdedigen.

* De betreffende *overheidsinstantie* dient helder te maken dat en waarom men deelname van vrouwen belangrijk vindt. Men haalt deelname van vrouwen uit de politieke sfeer en vergemakkelijkt het functioneren van de betreffende vrouwen, wanneer men aangeeft dat het niet alleen een zaak van rechtvaardigheid

en democratie is. De overheid moet duidelijk maken dat de inbreng van de specifieke deskundigheid van vrouwen noodzakelijk is om de doelen van het plattelandsbeleid te kunnen bereiken.

* Verder is het belangrijk om als *uitnodigende overheid* te onderzoeken in hoeverre de manier van overleggen voldoet aan de eigen doelstelling, deze tot tevredenheid van de huidige leden functioneert en wellicht barrières voor vrouwen opwerpt (bijv. omgangsvormen, taalgebruik, vergaderfrequentie, toegankelijkheid van informatie). Een aantal van de aanpassingen die de toegankelijkheid voor vrouwen verbeteren, brengen voordelen voor iedereen met zich mee. Wanneer aanpassingen wenselijk zijn dient men deze aan te kondigen als algemene verbeteringen. Wanneer veranderingen direct worden gekoppeld aan de komst van (meer) vrouwen, roept men extra weerstand op.

7 Ondersteuning van vrouwelijke afgevaardigden

Vrouwen die (alleen of gezamenlijk) actief zijn op het terrein van politieke besluitvorming, hebben aangegeven dat gebrek aan kennis van en ervaring met 'het politieke spel' hun effectiviteit belemmert. Een ander belangrijk punt is de vergoeding van onkosten die vrouwen moeten maken, om aan de besluitvorming deel te kunnen nemen.

* *Trainingsinstituten* kunnen vrouwen zowel individueel als groepsgewijs trainingen aan te bieden. Daarbij zou het zowel om de bemiddeling van inhoudelijke kennis moeten gaan, als ook training in de regels van het spel. Daarnaast is het mogelijk om advies op maat aan te bieden waarbij een adviseur of mentor op aanvraag hulp en raad biedt bij specifieke vragen.

* De *organisaties van plattelandsvrouwen en/of agrarische vrouwen* kunnen een pool van ervaren vrouwen vormen die zich beschikbaar stellen als mentor.

* De *plattelandsvrouwenorganisaties* kunnen ondersteuning bieden door een netwerk van politiek actieve vrouwen te organiseren. Dat zal naar verwachting ook een politieke ondersteuning bieden en de inbreng van vrouwen meer gewicht geven. Het geeft verder meer bekendheid aan de politieke bijdrage van vrouwen en inspireert mogelijk andere vrouwen om eveneens actief te worden.

* Wanneer de *landelijke of provinciale overheid* wil dat plattelandsvrouwen deelnemen aan commissies en raden, is het van belang een onkostenvergoeding aan te bieden. Daarbij gaat het om kosten voor vervanging in het bedrijf en andere onkosten die vrouwenorganisaties, anders dan andere organisaties, vaak niet (kunnen) vergoeden en die de afgevaardigde vrouwen zelf moeten dragen.

5.4 Aanbevelingen voor onderzoek

Uit het huidige onderzoek is gebleken dat er een aantal vragen onbeantwoord blijven, wanneer we kijken naar de betrokkenheid van vrouwen bij plattelandsvernieuwing. In deze paragraaf geven we aan op welke punten nader onderzoek wenselijk is.

1 Tot nu toe heeft de nadruk in onderzoek en beleid gelegen op het tot stand komen van nieuwe initiatieven. Om de continuïteit van veranderingen op het platteland te waarborgen is duurzaamheid van activiteiten belangrijk. Onderzoek naar succes- en faalfactoren vereist dat men initiatieven gedurende een bepaalde tijd volgt. Daarbij kunnen verschillende onderwerpen centraal staan.

* Voor het succes van nieuwe economische activiteiten is het belangrijk om meer inzicht te verkrijgen in het professionaliseringsproces. Daarbij gaat het met name om de volgende vragen: Wanneer zet professionalisering in en wat zijn kritische momenten? Welke rol speelt samenwerking met anderen en om welke andere partijen gaat het dan? Welke samenhang bestaat er tussen professionalisering en het succes van een activiteit? Wanneer en waardoor gaat het mis? Daarnaast dient men aandacht te hebben voor de hechte vervlochtenheid van nieuwe activiteiten met de rest van het bedrijf. Nader onderzoek zou moeten achterhalen welke kansen deze vervlochtenheid vrouwen op de langere termijn biedt en welke belemmeringen ermee gepaard gaan. In onderzoek naar het werk van vrouwen in het agrarisch bedrijf beschouwt men de vervlochtenheid als een belangrijke reden voor de onzichtbaarheid en daarmee geringe waardering van het vrouwenwerk.

* Voor de continuïteit van plattelandsontwikkeling is het daarnaast belangrijk om meer kennis te hebben van het functioneren van samenwerkingsverbanden op de langere termijn en relevante succes- en faalfactoren van samenwerking. De meeste samenwerkingsverbanden van vrouwen zijn nu nog in de opbouwfase zodat onderzoek door middel van een vergelijking van 'oudere' en 'jongere' samenwerkingsverbanden niet mogelijk is. Wel is het mogelijk om een aantal samenwerkingsverbanden in de tijd te volgen.

2 Onderzoek naar nieuwe economische activiteiten heeft zich tot nu toe alleen gericht op relatief succesvolle vrouwen. Om zicht te krijgen op succes- en faalfactoren is het van groot belang om meer te weten te komen over vrouwen die geen succes hadden en hun activiteiten hebben stop gezet.

3 Het is moeilijk om de rentabiliteit van nieuwe activiteiten op agrarische bedrijven te berekenen. De hechte vervlochtenheid met gezin en bedrijf speelt daarbij een belangrijke rol. Daarnaast is van belang dat het de meeste vrouwen niet alleen om economische winst gaat. Door steeds de nadruk te leggen op de economische rentabiliteit en deze te vergelijken met gangbare bedrijfsactiviteiten, schat men de mogelijkheden van nieuwe activiteiten naar verwachting te gering in. Minder winst is soms het gevolg van een bewuste keus en niet van slecht management. Bovendien is het succes van een activiteit soms onlosmakelijk verbonden met de kleinschaligheid ervan.

Om meer inzicht te krijgen in de rentabiliteit van vernieuwende activiteiten is het nodig meer te weten te komen over de wijze waarop de betrokkenen zelf de rentabiliteit berekenen en interpreteren. Daarnaast is het nodig een alternatief model op te stellen waarin ook winst op andere terreinen een plaats krijgt en

waar ruimte is voor de positieve resultaten van de vervlochtenheid van gezin, bedrijf en 'tweede tak'.

4 Er is in Nederland tot nu toe weinig aandacht voor plattelandsvrouwen die niet tot de agrarische sector behoren. Er is weinig bekend over hun leefsituatie, hun professionele en politieke ambities en de belemmeringen die zij ervaren om deze te realiseren. In Nederland gaat men er als vanzelfsprekend van uit dat er geen verschil is tussen de situatie van vrouwen in de stad en op het platteland. Zelfs in de landelijke statistieken wordt tussen hen geen onderscheid gemaakt. Extra onderzoek is nodig om meer inzicht te krijgen in de participatie van deze groep vrouwen aan de ontwikkeling van het platteland en de kansen en belemmeringen die zij ervaren.

5 Het onderzoek maakt duidelijk dat vrouwen tot nu toe weinig invloed hebben op de inhoud van het plattelandsbeleid. Dat geldt ook voor andere groepen van de plattelandsbevolking, waaronder niet-agrarische vrouwen en mannen en jonge agrariërs. De manier waarop de inspraak is vormgeven speelt daarbij een belangrijke rol. Wellicht is het nodig om participatie van deze groepen op een andere manier te stimuleren en te bevorderen. Nader onderzoek is wenselijk. Ervaringen op andere beleidsterreinen, zoals sociale vernieuwing en stadsvernieuwing, kunnen mogelijk bruikbare handvatten aanreiken.

NOTEN

1. In 1994 start de *'Rural Development Commission'* een nieuw initiatief met de naam *'Rural Challenge'*, gericht op de economische en sociale revitalisering van dorpen en kleine steden in bepaalde gebieden die als *'Rural Development Areas'* zijn aangewezen. Samenwerkingsverbanden die gebiedsspecifieke lokale programma's willen ontwikkelen, kunnen een prijs winnen van maximaal 1 miljoen engelse ponden. Daarvoor worden jaarlijkse wedstrijden georganiseerd tussen samenwerkingsverbanden. Een belangrijk criterium bij de keuze van de winnaar is de aansluiting bij de lokale rurale identiteit (Little & Jones 1997; RDC 1998).

2. In de zuidelijke landen nemen directe verkoop en bedrijfsgebonden verwerking af; het wordt steeds meer overgenomen door coöperaties.

3. In Engeland werken plattelandsvrouwen duidelijk vaker part-time dan vrouwen in de stad (Little 1997b, 144: 75 procent tegenover 42 procent in 1991). In Nederland ligt het percentage part-time werkende vrouwen hoger dan in andere landen. Of plattelandsvrouwen in Nederland vaker part-time werken dan andere vrouwen is niet mogelijk vast te stelen omdat naar stad-platteland gedifferentieerd statistisch materiaal niet beschikbaar is.

4. In Canada en Australië hebben plattelandsvrouwen op die manier een plaats verworven binnen de gevestigde politiek. De Australische federale en regionale overheid heeft *'rural women's units'* opgericht welke onder andere verantwoordelijk zijn voor onderzoek naar plattelandsvrouwen en de uitwisseling met verschillende vrouwenorganisaties (Grace & Lennie 1997). De Canadese overheid beschouwt de *'Canadian Farm Women's Network'* (CFWN) als officiële gesprekspartner waar het gaat om veranderingen op het platteland (Shortall 1994).

5. Pluriactiviteit betekent inkomen uit meerdere activiteiten; in dit geval agrarische productie, betaald werk buiten het bedrijf en/of niet-agrarische activiteiten op het bedrijf. Onder pluriactieve vrouwen verstaan we vrouwen die of een baan buitenshuis hebben of actief zijn in nieuwe activiteiten op het bedrijf.

6. In een eerder gepubliceerd rapport over dit deelproject (Bock 1997) vindt men een gedetailleerd overzicht van de onderzoeksresultaten en meer informatie over de onderzoeksmethode.

7. Buitenshuis werkende vrouwen benoemen voor een deel andere voorwaarden dan de 'aan huis' werkende vrouwen, maar de tendens is dezelfde. Ook voor hen staat de combineerbaarheid met bedrijf en gezin voorop; zij willen dat bereiken door part-time te gaan werken.

8. Buitenshuis werkende vrouwen klagen duidelijk minder over de hoeveelheid werk dan 'aan huis' werkende vrouwen maar hebben meer last van negatieve reacties van buren, vrienden en kennissen.

9. Een dergelijke houding vindt men ook bij veel vrouwen buiten de agrarische sector die hun professionele ambitie willen combineren met de zorg voor hun kinderen, en daarom kiezen voor part-time werk in plaats van een 'maximale' carrière (vgl. Bock & De Jong 1994).

10. Het gaat hierbij om de volgende maatschappelijke organisaties: LTO, Ver. Natuurmonumenten, Stichting Natuur & Milieu, ANWB, Unie van Waterschappen, Federatie Particulier Grondbezit; van de overheid zijn vertegenwoordigd: de ministeries van LNV en VROM en Gedeputeerde Staten van twee provincies.

11. 18 procent van de vrouwen heeft zitting namens natuur- en landschapsorganisaties en 7 procent namens andere organisaties. Van alle afgevaardigden uit de landbouw is 5,3 procent vrouw, vanuit de overheid 7,5 procent, vanuit natuur- en landschap 9 procent en vanuit de overige organisaties 6,8 procent.

12. Daaraan nemen over het algemeen vertegenwoordigers van de volgende partijen deel: provinciale overheid, gemeenten, waterschappen, land- en tuinbouworganisatie, midden- en kleinbedrijf, recreatiesector, vereniging van dorpsbelangen.

13. Zuidwest Friesland, Noord-Drenthe, Noordoost Twente, Vecht-Regge, Winterswijk, Achterhoek, De Graafschap, De Veluwe, Waterland, Zak van Zuidbeveland, De Meierij en Midden-Limburg.

14. Een verslag van de onderzoeken in de Graafschap en de Meierij is op te vragen bij de gebiedscoördinatoren van provincie Gelderland resp. Noord-Brabant (Bock 1998 b,c).

15. In het Gelders Agrarisch VrouwenOverleg (GAVO) zijn alle (voormalige) agrarische commissie van de organisaties van plattelandsvrouwen en de commissie vrouw & bedrijf van de GLTO vertegenwoordigd. Doel van het overleg is om onderlinge samenwerking, uitwisseling en afstemming van activiteiten mogelijk te maken. Het GAVO is in 1986 opgericht om het agrarisch vrouwenwerk te stimuleren en te ondersteunen.

16. Sinds 1994 zijn de Gelderse plattelandsvrouwenorganisaties (NBvP, KPO, KVO en CPB) verenigd in de Stichting Gelderse Plattelandsvrouwenorganisaties. Zij vaardigt vertegenwoordigsters af in het GAVO en is officieel (bestuurlijk) verantwoordelijk voor de afvaardiging van vrouwen in de WCL-commissies. Het GAVO is formeel gezien geen organisatie maar alleen een overleg; in de praktijk functioneert het GAVO wel als een organisatie.

LITERATUURLIJST

ADAMAH, S.M. (1997), *Auf Erfolgkurs!* Ein Handbuch für tatkräftige Frauen im ländlichen Raum, Kiel: Landfrauenverband Schleswig-Holstein e.V. (2. Auflage)

ASIKAINEN, A. (1998), *Women's point of view to rural development*, Helsinki: Ministry of the Interior, Department for Regional Development, women's working group for rural development

BENJAMIN, C. (1994), The growing importance of diversification activities for french farm household, in: *Journal of Rural Studies*, 10, 4, 331-342

BLEKESAUNE, A., W.G. HANEY & M.S. HAUGEN (1993), On the question of production on part-time farms: evidence from Norway, in: *Rural Sociology*, 58, 1, 1993, 111-129

BOCK, B.B. (1994a), Female farming in Umbrian agriculture, in: van der Plas, L. & Fonte, 91-107

BOCK, B.B. (1994b), Women and the future of Umbrian Family Farms, in: van der Burg, M. & M. Endeveld, 83-90

BOCK, B.B. (1996), *Nieuwe onderneemsters op het platteland*, Dordrecht: De Jong & Van Doorne-Huiskes

BOCK, B.B. (1997), *Vrouwen, pluriactiviteit en vernieuwing*, Wageningen: Fonds Wetenschapswinkel/Leerstoelgroep Sociologie, publicatienummer 143

BOCK, B.B. (1998a), *Samenwerken aan de versterking van het platteland*; een geannoteerde adressenliijst van samenwerkingsverbanden van vrouwen en mannen: Wageningen: leerstoel Rurale Sociologie

BOCK, B.B. (1998b), *Participatie van vrouwen in het WCL-gebied De Graafschap*,Wageningen: leerstoel Rurale Sociologie

BOCK, B.B. (1998c), *Participatie van vrouwen in het WCL-gebied De Meierij*, Wageningen: leerstoel Rurale Sociologie

BOCK, B.B., A. de Jong (1994), *Carrières van vrouwen en mannen*, Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken

BOUQUET, M. (1986), Women's work in rural south-west England, in: Long, 142-159

BRADLEY, T. & P. LOWE (eds) (1984), *Locality and rurality*: economy and society in rural regions, Norwich: Geo Books

BRAITHWAITE, M. (1994), *De economische rol en positie van de vrouw op het platteland*, Brussel: EU/DG X, Serie Groen Europa

BRANDTH, B. (1994), Changing feminity. The social construction of women farmers in Norway, in: *Sociologia Ruralis*, vol. 34, 2/3, 127-149

BRANDTH, B. & M.S. HAUGEN (1997), Rural women, feminism and the politics of identity, in: *Sociologia Ruralis*, 37, 3, 1997, 325-344

BROEKHUIZEN, R. VAN, L. KLEP, H. OOSTINDIE & J.D. VAN DER PLOEG (red.) (1997), *Atlas van het vernieuwende platteland*, tweehonderd voorbeelden uit de praktijk, Doetinchem: Misset

BROEKHUIZEN, R. VAN & J.D. VAN DER PLOEG (red.) (1997), *Over de kwaliteit van plattelandsontwikkeling*; opstellen over doeleinden, sociaal-economische impact en mechanismen, Wageningen: CRES/LUW

BROEKHUIZEN, R. VAN, J.D. VAN DER PLOEG & M. ETTEMA (1997), Naar een theorie achter de praktijk van plattelandsvernieuwing, in: Broekhuizen & van der Ploeg, 3-64

BRUIN, R. DE (1997a), *Dynamiek en duurzaamheid*; beschouwing over bedrijfsstijlen, bestuur en beleid, Wageningen: CRES

BRUIN, R. DE (1997b), Pluriforme plattelandsvernieuwing: de aard van het proces, in: Broekhuizen & van der Ploeg, 129-174

BRYDEN, J.M., C. BELL, J. GILLIATT, E. HAWKINS & N. MACKINNON (1992), *Farm household adjustment in Western Europe 1987-1991*, Final report on the research programme on farm structures and pluriactivity, vol 1, Arkleton Trust LTD

BUNDESMINISTERIUM FÜR ERNÄHRUNG, LANDWIRTSCHAFT UND FORSTEN (BMELF) (1998), *Einkommensalternativen für Frauen im ländlichen Raum*, Fachbeiträge 'Von der Idee zum Unternehmen', Fachtagung 8.-11.9.1997 Heiligkreuztal, Bonn

BUNDESMINISTERIUM FÜR ERNÄHRUNG, LANDWIRTSCHAFT UND FORSTEN (BMELF) (1997), *Neue Märkte für landwirtschaftliche Unternehmer*, Strategien und Fallbeispiele für gewerbliche Einkommensalternativen, Bonn

BURG, M. VAN DER & M. ENDEVELD (1994), *Women on family farms*, Wageningen: CERES

CAMPAGNE, P., G. CARRÈRE & E. VALCESCHINI (1990), Three agricultural regions of France: three types of pluriactivity, in: *Journal of Rural Studies*, 6, 4, 415-422

CARNEIRO, M.J. (1996), Pluriactivité: la trajectoire d'une categorie, in: *Cahier d'economie et sociologie rurales*, no. 38, 6-36

CENTRALE VAN PLATTELANDSVROUWENORGANISATIES (1996), *Geen dynamiek en vernieuwing zonder participatie van vrouwen*: zonder vrouwen geen gebiedsgericht beleid, projectvoorstel

CHAPMAN, P. (1996) Women's experience of rural disadvantage, in: Chapman P., S. Lloyd (eds.), *Women and access in rural areas*, Aldershot: Avebury, p. 3-17

CELEMNZ, D., R. HELFENBERGER, E. JORIS, R. ROSSIER & C. WACKER (1995), *Women in Swiss agriculture*, a serie of portraits, Zürich: WISA

CLOKE, P. & J. LITTLE (red.) (1997), *Contested countryside*: cultures, otherness, marginalisation and rurality, London/New York: Routledge

COHEN, B. (n.d.), *Childcare services for rural families*, improving provision in the European Union, Brussels: European Commission Network on Childcare

CZECH, D., I. FAHNING & G. WOLLENWEBER (1992), *Berufsrückkehrerinnen im ländlichen Raum der alten Bundesländer*, Göttingen: Agrarsoziale Gesellschaft e.V.

DAVIS, J., N. MACK & A. KIRKE (1997), New perspectives on farm household incomes, in: *Journal of Rural Studies*, 13, 1, 57-64

DAX, T., R. NIESSLER & E. VITZTHUM (1993), *Bäuerliche Welt in Umbruch*, Entwicklung landwirtschaftlicher Haushalte in Österreich, Wien: Bundesanstalt für Bergbauernfragen, Forschungsbericht Nr. 32

DELPHY, C. & D. LEONARD (1992), *Familiar exploitation*: a new analysis of marriage in contemporary western societies, Cambridge: Polity Press

DEMPSEY, K. (1992) A Man's Town, Inequality between men and women in rural Australia, Melbourne: Oxford University Press

DESERAN, F.A. & N.R. SIMPKINS (1991), Women's off-farm work and gender stratification, in: *Journal of Rural Studies*, 7, 1/2, 1991, 91-97

EFSTRAOGLOU-TODOULOU, S. (1990), Pluriactivity in different socio-economic contexts: a test of the push-pull hypothesis in greek farming, in: *Journal of Rural Studies*, 6, 4, 407-413

EMANCIPATIEBUREAU ZEELAND (1996), *Project: Leefstijlen Mobiliteit Milieu*, Middelburg

ETC/ERM (1998), *Nieuwsgierig naar vernieuwing*; tussentijdse evaluatie beleidsthema plattelandsvernieuwing, Utrecht/Leusden

EUROPEAN UNION (1988), The future of rural society, Brussels: DG VI

EUROPEAN UNION (1996), The agricultural situation in the European Union, Brussels: DG VI

EUROPEAN UNION (1998a), *'AGENDA 2000' – fact sheets*, Brussels: DG VI

EUROPEAN UNION (1998b), *'AGENDA 2000' – Landbouw*, Samenvatting, Brussel: DG VI

EVANS, N. & B. ILBERY (1996), Exploring the influence of farm based pluriactivity on gender relations in capitalist agriculture, in: *Sociologia Ruralis*, 36, 1, 74-92

FAHNING, I. & H. KLASK (1994), *Existenzgründung von Frauen im ländlichen Raum*, Ein Ratgeber nicht nur für Frauen, die sich selbständig machen wollen, Wiesbaden: Hessisches Ministerium für Frauen, Arbeit und Sozialordnung & Hessisches Ministerium für Landesentwicklung, Wohnen, Landwirtschaft, Forsten und Naturschutz

FAHNING, I., H. KLASK & A. SCHWARZ (1994), *Handbuch Kooperative Zusammenschlüsse* – ein Weg zur Verbesserung der Einkommenssituation von Frauen im ländlichen Raum, Hannover: Niedersächsisches Frauenministerium

FAHNING, I. (1995), *Modellprojekt: Neue Wege für Bäuerinnen* – mehr Mut zu neuen Perspektiven, Oktober 1992 bis November 1995, Abschlußbericht, Göttingen: Agrarsoziale Gesellschaft e.V.

FULLER, A.M. (1990), From part-time farming to pluriactivity: a decade of change in rural Europe, in: *Journal of Rural Studies*, 6, 4, 361-373

GASSON, R. (1988), Farm diversification and rural development, in: *Journal of Agricultural Economics*, 39, 2, 175-182

GASSON, R. (1996), *Women's place in British agriculture today*, speech held during the European day for women in agriculture, Brussels 15-17.9. 1996,

GASSON, R. (1996), *Women in agriculture*, A 'British Farmer' survey, NFU

GASSON, R. & M. WINTER (1992), Gender relations and farm household pluriactivity, in: *Journal of Rural Studies*, 8, 4, 387-397

GASSON, R. & A. ERRINGTON (1993), *The Farm Family Business*, Wallingford/New York CAB International

GAVO (1997), *Rapportage project 'Agrarische vrouwen in een WCL-gebied'*, Arnhem

GEDEPUTEERDE STATEN VAN NOORD-BRABANT (1996), *WCL de Meierij Jaarprogramma 1997*, 's Hertogenbosch

GEDEPUTEERDE STATEN VAN NOORD-BRABANT (1997), *WCL de Meierij Projectenprogramma 1998*, 's Hertogenbosch

GEERLOF, J., H. TE GROTENHUIS & E. KAMSTRA (1997), *Vrouwen als ondernemers*: een kwestie van beleid, Den Haag: B&A Groep

GOVERNMENT OF IRELAND (1997), *Report of the rural development policy advisory group*, Dublin

GPVO (1997), *Gelderse plattelandsvrouwen pakken nieuwe taken op*, verslag van de GPVO inspiratiedag 20 maart 1997, Arnhem

GRACE, M. & J. LENNIE (1997), *Constructing and reconstructing rural women in Australia*: the politics of change, diversity and identity, paper presented to the XVII congress of the European Society for Rural sociology in Chania (GR) 25-29.8.1997

GROOT, T. DE (1997), *Fietsen of vernieuwen*, de projecten plattelandsvernieuwing (Cluster III) in evaluatie, Den Haag: LEI-DLO, mededelingen 586

HENDRIKSE, A. & L. KLAVER (1995a), *Kaas in de badkuip*, Wageningen: LUW/NBvP

HENDRIKSE, A. & L. KLAVER (1995b), *Agrarische vrouwen vernieuwen het platteland*, Wageningen: LUW

HILBERINK, I.J.A. (1998), *Wat zit er achter?* 65 jaar provinciale afdeling van de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen Overijssel, Zwolle: NBvP Overijssel

HÖGBACKA, R. & P. SIISKONEN (1996), Change and continuity in the economic role of rural women, in: *Finnish Journal of Rural Research and Policy*, vol. 3, 94-108

HOUSES OF THE OIREACHTAS (1994), *Women and rural development*, first report of the fourth committee on women's right, Dublin

HOWARD-BORGAS, P. & S. DE ROOIJ (1996), *Farm women, adjustment and sustainable agro-food systems in eastern and western Europe*, paper for the World Food Summit Preparatory Conference, NGO Meeting Israel, 28 april 1996

HUGHES, A. (1997), Rurality and 'culture of womanhood', Domestic identities and moral order in village life, in: P. Cloke & J. Little, p.123-137

INFORMATIE- EN KENNISCENTRUM (IKC) landbouw/natuurbeheer (1998) *Evaluatie Stimuleringskader LNV*, Ede
INITIATIEFGROEP AGRARISCHE VROUWEN EN HERSTRUCTURERING IN DE INTENSIEVE VEEHOUDERIJ (1997), *Projectvoorstel 'Agrarische vrouwen en herstructurering intensieve veehouderij*, Wageningen
INSTITUUT VOOR PUBLIEK EN POLITIEK (IPP), SME-Milieuadviseurs, Stichting Vrijwilligers Management, Stichting Milieukwartet (1997), *Toets het leefmilieu*, op weg naar een duurzame samenleving; werkmateriaal ter ondersteuning van beleidsbeïnvloeding, Amsterdam/Utrecht
ILBERY, B., Q. CHIOTTI & T. RICHARD (1997), *Agricultural restructuring and sustainability*, a geographical perspective, Oxon/NY: CAP International
ILBERY, B., M. HEALY & J. HIGGINBOTTOM (1997), On and off farm business diversification by farm household in England, in: Ilbery B. *et al.*, 135-152
JASPER, U. & C. SCHIEVELBEIN U. A. (1997), *Leitfaden zur Regionalentwicklung*, mit Beiträgen aus Landwirtschaft, Verarbeitung und Vermarktung, Rheda-Wiedenbrück: Arbeitsgemeinschaft bäuerliche Landwirtschaft (Hrsg.)
JERVELL, A.M. (1997), *Changing patterns of family farming*: evidence from five rural municipalities in Norway; paper presented to the XVII congress of the European Society for Rural Sociology in Chania (GR), 25-29.8.1997
KEUZENKAMP, S. (1997), *Emancipatie-effectrapportage Herijking van de landinrichting*, Nijmegen: KUN
KIUNKE, G. & S. WITTMANN (1995), *'Es bleibt wirklich an den Frauen hängen.'*, Rhöner Frauen im Gespräch über Direktvermarktung, Fremdenverkehr und Haushalt, Frankfurt: VAS (Schriftenreihe Biosphärenreservat Rhön Band 5)
KOSTER, E. & M.N. PRUIS (1992), *Onderzoek naar de succes- en faalfactoren van startende onderneemsters*, Amsterdam: Hogeschool van Amsterdam/Expertisecentrum Vrouw en Management
KRANENDONK, R.P. (1997), *Resultaten Monitoring WCL De Graafschap*, impuls voor gebiedsgerichte vernieuwing, Wageningen: DLO-Staring Centrum
KRANENDONK, R.P. (1997), *Resultaten Monitoring WCL de Meierij 1994-1996*, impuls voor gebiedsgerichte vernieuwing, Wageningen: DLO-SC
KRANENDONK, R.P., N.T. BISCHOFF, W. DE HAAS & M. PLEIJTE (1997), *Meten van maatwerk*, Monitoring van het WCL-beleid 1994-1996, Wageningen: Staring Centrum DLO
KUYPER, H. DE & E. DE ROOS (1997), *Project leefbaarheid Sint Anthonis*, eindrapport, Tilburg: Instituut voor advies, onderzoek en ontwikkeling in Noord-Brabant (pon)
LANDELIJK MILIEUOVERLEG (zonder datum), *Projectomschrijving 'Vrouwen toetsen het leefmilieu*, projectgebied Limburg
LAND- EN TUINBOUW ORGANISATIE (LTO) (1996), *Project Agrarische Vrouwen en Plattelandsvernieuwing*, projectvoorstel
LASER REGIO ZUIDWEST (1997), *Projectinformatie eerste tender stimuleringskader*, voorbeelden en toelichting op de beoordeling, Beoordelingscommissies LNV Stimuleringskader
LÄNDLICHE ERWACHSENENBILDUNG IN NIEDERSACHSEN e.V. (LEB), Agrarsoziale Gesellschaft e.V., Deutsches Jugendinstitut, (1992), *Expertise: Erwerbschancen für Frauen aus landwirtschaftlichen Berufen/ ländlichen Regionen der neuen Bundesländer*, Hannover
LANDWIRTSCHAFTSKAMMER HANNOVER (1995), *Bäuerinnenprojekt: 'Neue Wege sehen – Neue Wege gehen'*, Abschlußbericht, Hannover
LANDWIRTSCHAFTSKAMMER WESER EMS (1995), *Bäuerinnenprojekt: 'Neue Wege sehen – Neue Wege gehen'*, Abschlußbericht, Oldenburg
LEADER (1996), *LEADER magazine nr. 11*, Vrouwen, gelijke kansen en plattelandsontwikkeling, Brussel: AEIDL
LEADER (1997a), Speciaal nummer conferentie van Cork: *Een platteland dat leeft*, nr. 13, Brussel: AEIDL

LEADER (1997b), *INFO LEADER 54*, september: AGENDA 2000: New perspectives for rural development in Europe, Brussel: AEIDL
LEADER (1997c), *LEADER Magazine* nr. 16, Towards a new initiative for rural development: 800 leaders give their views, Brussel: AEIDL
LEADER (1998), *LEADER II Femmes projects*, Brussel: AEIDL
LEIJENAAR, M.H., B. NIEMÖLLER & A.D.W. KOSTER (1994), *Het maatschappelijk tekort*, vrouwen in besturen van maatschappelijke organisaties, Den Haag: VUGA
LEIJENAAR, M.H. (1996), Deelname van vrouwen aan de politieke besluitvorming, Een onderzoek naar strategieën in Europa, in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 17, 1996, 2, 144-159
LIEPINS, R. (1998), Fields of action: Australian women's agricultural activism in the 1990's, in: *Rural Sociology*, 63, 1, 128-156
LIPPE, T. VAN DER (1993), *De arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen*, Amsterdam: Thesis
LITTLE, J. (1991), Theoretical issues of women's non-agricultural employment in rural areas, with illustrations from the UK, in: *Journal of Rural Studies*, 7, 1/2, 99-105
LITTLE, J. (1994), Gender relations and the rural labour process, in: Whatmore *et.al.*, 11-30
LITTLE, J. (1997a), Constructions of rural women's voluntary work, in: *Gender, place and culture*, 4, 2, 197-209
LITTLE, J. (1997b), Employment marginality and women's self-identity; in Cloke & Little, 138-157
LITTLE, J. & P. AUSTIN (1996), Women and the rural idyll, in: *Journal of Rural Studies*, 12, 2, 101-111
LITTLE J. & O. JONES (1997), *Regenerating the Rural Community*: Gender relations in the construction of local identity, paper presented to the XVII congress of the European Society for Rural sociology in Chania (GR) 25-29.8.1997
LOIBL, E. (1997), *Der Weg entsteht im Gehen*, Bäuerliche Initiativen im ländlichen Raum, Wien: Bundesanstalt für Bergbauernfragen, Forschungsbericht Nr. 39,
LONG, N. (ed.) (1986), *Family and work in rural societies*, perspectives on non-wage labour, London/New York: Tavistock Publisher
MACKINNON, N., J.M. BRYDEN, C. BELL, A.M. FULLER & M. SPEARMAN (1991), Pluriactivity, structural change and farm household vulnerability in Western Europe, in: *Sociologia Ruralis*, 26, 1, 58-71
MARSDEN, T., P. LOWE & S. WHATMORE (ed). (1990), *Rural restructuring*: global processes and their responses, London: David Fulton Publishers
MARSDEN, T., P. LOWE & S. WHATMORE (eds.) (1992), *Labour and Locality*, uneven development and the rural labour proces, London: David Fulton Publishers
MAYOUX, L. (1995), Beyond naivety: women, gender inequality and participatory development, in: *Development and change*, vol. 26, 235-258
MENTINCK PROCESMANAGEMENT BV (1997), *Heroriëntatie van de landbouw in waardevolle cultuurlandschappen* deel A en B, Pijnacker
MINISTERIE VAN BINNENLANDSE ZAKEN (1997), *Vrouwen in politiek en openbaar bestuur*, voortgangrapportage 1997, Den Haag
MINISTERIE VAN LANDBOUW, NATUURBEHEER EN VISSERIJ (1994), *Structuurschema Groene Ruimte*, deel 3a pkb, kamerstuk 22880 nr. 38 en 39, Den Haag: SDU
MINISTERIE VAN LANDBOUW, NATUURBEHEER EN VISSERIJ (1994a), Dynamiek en Vernieuwing, Tweede Kamer, Kamerstuk 24140 nrs 1-2, Den Haag: SDU
MINISTERIE VAN LANDBOUW, NATUURBEHEER EN VISSERIJ (1995b), *Besluit subsidieverlening in het kader van plattelandsvernieuwing*, Directie Juridische Zaken No. J 9517730, Den Haag
MINISTERIE VAN LANDBOUW, NATUURBEHEER EN VISSERIJ (1995c), *LNV-emancipatoebeleid tot 2000*, Tweede kamer, Kamerstuk 24795 nrs. 1-2, Den Haag: SDU

MINISTERIE VAN LANDBOUW, NATUURBEHEER EN VISSERIJ (1997), *Infoset plattelandsvernieuwing*, nieuwe kansen voor de regio, Den Haag
MINISTERIE VAN LANDBOUW, NATUURBEHEER EN VISSERIJ (1997b), *De stimuleringsregeling vernieuwing landelijk gebied*, Den Haag
MINISTERIE VAN LANDBOUW, NATUURBEHEER EN VISSERIJ & MINISTERIE VAN VOLKSHUISVESTIGING, RUIMTELIJKE ORDENING EN MILIEU (1995), *Buiten leven in Nederland*, deel 1 en 2, Den Haag
MINISTERIE VAN VOLKSGEZONDHEID, WELZIJN EN SPORT (1997), *Plattelandsvernieuwing*, sociale en culturele ontwikkelingen, Den Haag
MINISTERIUM FÜR LANDWIRTSCHAFT, ERNÄHRUNG UND FORSTEN DES LANDES BRANDENBURG (MELF), (zonder datum), *Courage ist weiblich*, Brandenburger Landfrauen mit Ideen gegen den Frust, Potsdam
MOUCHTOURIA, A. (1994), *Le feminin rural*, aspiration sociales et culturelles, Paris: l'Harmat
MURDOCH, J. & T. MARSDEN (1994), *Reconstituting Rurality*, London: UCL Press
NATIONAL FARMERS UNION (NFU) (1996), *Women in agriculture*; conference report on issues facing rural women in UK agriculture and the development of rural areas
NEDERLAND, T. & W. PORTEGIJS (1996), *Bestuurders (v/m) gevraagd*; vrouwen en mannen over maatschappelijke participatie, Den Haag: VUGA
NEDERLANDS AGRARISCH JONGEREN KONTAKT (1996), *Handleiding*, Informatie en documentatie ten behoeve van Scholenproject Basisonderwijs, Utrecht
NEDERLANDSE BOND VAN PLATTELANDSVROUWEN (NBvP) (1996), *Landelijke activiteiten gids 1997*
NEDERLANDSE BOND VAN PLATTELANDSVROUWEN (1997), *Shoppen in de polder*, Zeeuwse Fietstasgids
NEDERLANDS INSTITUUT VOOR ZORG EN WELZIJN (1997), *Nieuwsbrief Maatschappelijk Ondernemerschap*, uitgave 1
OEDL-WIESER, T. (1997a), *Emanzipation der Frauen auf dem Land*, eine explorative Studie über Ambivalenzen und Lebenszusammenhänge, Wien: Bundestanstalt für Bergbauernfragen, Forschungsbericht Nr. 40
OEDL-WIESER, T. (1997b), *The strengths and obstacles for women in rural areas*, paper presented to the XVII congress of the European Society for Rural sociology in Chania (GR) 25-29.8.1997
O'HARA, P. (1994), Out of the shadows, women on family farms and their contribution to agriculture and rural development, in: Burg M. van der & M. Endeveld, 49-66
O'HARA, P. (1994), Constructing the future: cooperation and resistance among farm women in Ireland, in Whatmore *et al.*, 50-68
O'HARA, P. (1998), *Partners in production*, Women, farm and family in Ireland, New York/Oxford: Berghahn Books
OLDERSMA, J. (1996), *De vrouw die vanzelf spreekt*, Gender en representatie in het Nederlandse adviesradenstelsel, Leiden: DSWO press
OLDERSMA, J. (1997), Op weg naar een nieuw adviesradenstelstel in: *Jaarboek Emancipatie*, Den Haag: VUGA, 1997
OOMENS, M. & G. KRIEKAARD (1989) *De problematiek van het onproblematische*: een verkennend onderzoek naar de leefbaarheid van kleine kernen en hun omringende omgeving bekeken vanuit de positie, het standpunt en de ervaringen van vrouwen, Tilburg, PON,
OVERBEEK, G. (1996), *DEMETRA-nieuwsbrief* van april, Den Haag: lei-dlo
PEZZINI, A.N. (ed.) (1997), *Doppia presenza, tradizione e innovazione in agricultura*, una ricerca sulle conduttrici di aziende agricole in provincia di Livorno, Livorno: Pacini Editore
PFEFFER, M.J. (1989), The feminization of production on part-time farms in the Federal Republic of Germany, in: *Rural Sociology*, 54, 60-73

PLAS, L. VAN DER & M. FONTE (1994), *Rural Gender Studies in Europe*, Assen/Maastricht: Van Gorcum
PLATFORM ACHTERHOEK, Achterhoek/ Werkgroep Landbouwverkenning Achterhoek: *Veelzijdig platteland met onverwachte kansen*, Arnhem 22.9.1995
PROJECTBUREAU WCL DE GRAAFSCHAP (1997), *WCL De Graafschap*, nr. 3, oktober 1997
PROJECTGROEP DRIEKANT OPLEIDING EN ADVIES, AFDELING ONS ERF (1997), *Meer vrouwen in besturen*, verslag van een tweejarig project om de deelname van vrouwen in besturen van LTO-Nederland te bevorderen, Berg en Dal
PROJECTGROEP 'VROUWEN TOETSEN HET LEEFMILIEU' (1995), *Vrouwen toetsen het leefmilieu*: Vragenlijst en handleiding voor beïnvloeding van het beleid op lokaal niveau, Amsterdam/Utrecht
PROVINCIE GELDERLAND (1997), Gebiedsperspectief voor het waardevolle cultuurlandschap de graafschap, *Kansen aanpakken daar waar ze liggen*, vastgesteld 3.4.1997
PROVINCIE GELDERLAND (1997), Notitie *'Plattelandsvernieuwing in Gelderland: verandering en nieuwe wegen'*, Arnhem
PROVINCIE NOORD-BRABANT (1997), *Jaarverslag WCL De Meierij 1996*, 's Hertogenbosch
PROVINCIE NOORD-BRABANT (1995), *Gebiedsperspectief Waardevol Cultuurlandschap de Meierij*, 's Hertogenbosch
RECREATIE & TOERISME (1996), nr. 6, special: *Waardevolle Cultuurlandschappen in bedrijf*
REDCLIFT, M. (1986), Survival strategies in rural Europe: continuity and change, an introduction in: *Sociologia Ruralis*, vol. 26, no. 3/4, pp. 218-227
RHEINISCHE LANDFRAUENVEREINIGUNG E.V. (1996), *Modellprojekt: Frauen im Beruf*: Familie, Haushalt und Betrieb – Eigene Position bestimmen – Chancen für die Zukunft nutzen, Dokumentation, Bonn
RICKSON, S.T. (1997), Outstanding in their field: Women in agriculture, in: *Current Sociology*, 45, 2, 91-133
ROOIJ, S. DE (1992), *Werk van het tweede soort*, Boerinnen in de melkveehouderij, Assen/Maastricht: Van Gorcum
ROOIJ, S. DE, E. BROUWER & R. VAN BROEKHUIZEN (1995), *Agrarische vrouwen en bedrijfsontwikkeling*, Wageningen: LUW/WLTO
RURAL DEVELOPMENT COMMISSION (RDC) (1998), Rural Development Commission: Aspects of our work
SBI-ZEELAND STUDIECENTRUM (1997), *Nieuwsbrief Zorg en Landbouw – Zeeland*, editie 2, Aardenburg
SCHREURS, E. & P. VRIELER (1988), *Arbeid naast het bedrijf in de agrarische sector*, Wageningen: LUW/NAJK
SHORTALL, S. (1996), Training to be farmers or wives? Agricultural training for women in Northern Ireland, in: *Sociologia Ruralis*, 36, 3, 269-285
SHORTALL, S. (1992), Power analysis and farm wives, an empirircal study of the power relationships affecting women on Irish farms, in: *Sociologia Ruralis*, 32, 4, 431-451
SHORTALL, S. (1994), Farm women's groups: feminist or farming or community groups, or new social movements?, in: *Sociology*, 28, 1, 279-291
SHUCKSMITH, D.M., J. BRYDEN, C. SHORT & D.M. WINTER (1988), Pluriactivity, form structures and rural change, in: *Journal of Agricultural Economics*, 40, 3, 345-360
SHUCKSMITH, D.M. & M. WINTER (1990), The politics of pluriactivty in Britain, in: *Journal of Rural Studies*, 6, 4, 429-435
SHUCKSMITH, D.M. & R. SMITH (1991), Farm household strategies and pluriactivity in Upland Scotland, in: *Journal of Agricultural Economy*, 42, 340-353
STEBBING, S. (1984), Women's role and rural society, in: Bradley, T. & P. Lowe, 199-209
STICHTING GELDERSE PLATTELANDSVROUWEN ORGANISATIES (1997), Subsidieverzoek project *'HORIZON'*: vrouwen verbreden de horizon op het platteland

STICHTING GELDERSE PLATTELANDSVROUWEN ORGANISATIES (1998), *Wat is er aan de hand op het platteland?*, folder t.b.v. project 'Vrouwen en plattelandsontwikkeling, Arnhem
STUURGROEP WCL DE GRAAFSCHAP (1997), *Uitvoeringsprogramma 1997*, Arnhem
STUURGROEP WCL DE GRAAFSCHAP (1997), *Jaarprogramma 1998*
STUURGROEP WCL DE GRAAFSCHAP (1998), *Jaarprogramma 1998*, 2e tranche
SYMES, D. (1991), Changing gender roles in productionist and post-productionist capitalist agriculture, in: *Journal of Rural Studies*, 7, 1/2, 85-90
TEATHER, E. (1994) Contesting rurality, country women's social and political networks, in: Whatmore *et.al.*, 31-49
TEATHER, E. (1996), Farm women in Canada, New Zealand and Australia redefine their rurality, in: *Journal of Rural Studies*, 12, 1, 1-14
TOUTAIN, X. (1995), *Femmes en milieu rural*; des initiatives pour l'animation, le développement des service et l'emploi, Paris: Ministere des affaires sociales, de la santé en de la ville, Service de droits de femmes, segesa
TRIP, G. (red.) (1996), *Voorzetting agrarische bedrijfseconomie*, deel II planning (dictaat), Wageningen: LUW
UNIE VAN WATERSCHAPPEN (1996), *Enquête vrouwen in waterschapsbesturen*, Den Haag
UNIE VAN WATERSCHAPPEN (1997), *Uitslagen verkiezingen waterschapsbesturen*, juni-december 1997, Den Haag
VAN HALL INSTITUUT & STICHTING WELZIJN WESTERKWARTIER (1996), *Projekt 'Plattelandscirkel Westerkwartier'*, Leeuwarden/Niekerk
VITAAL PLATTELAND, In het Vizier: Nieuwe coalities op het platteland, jg.2, no. 6, Wageningen: SEV/DLV
VRIES, A. DE (red.) (1997), *Jaarboek emancipatie '97*; Arbeid en Zorg, Den Haag: VUGA
VRIES, W.M. DE (1995), *Pluri-activiteit in de Nederlandse landbouw*, Wageningen: CERES
WEINBERGER-MILLER, P., U. BURKHARDT & A. BLÜMEL (1997), *Der Beitrag der Bäuerin zur Existenzsicherung*, München: Bayerische Landesanstalt für Ernährung
WHATMORE, S. (1990), *Farming women*, Gender, work and family enterprise, London: Macmillan
WHATMORE, S. (1991), Life-cycle or patriarchy? Gender divisions in familiy farming, in: *Journal of Rural Studies*, 7, 1/2, 71-76
WHATMORE, S. (1994), Theoretical achievements and challenges in European rural gender studies, in M. van der Burg & M. Endeveld, 107-120
WHATMORE ,S. & N. REDCLIFT (1990), Household, consumption and livelihood: ideologies and issues in rural research, in: T. Marsden, P. Lowe, S. Whatmore, 182-197
WHATMORE, S. & T. MARSDEN, P. LOWE (1994), Gender and Rurality, London; David Fulton Publisher
WISKERKE, H. & R. DE BRUIN (1996), *Noord-Beveland, Ondernemend*, Plattelandsvernieuwing in woord en praktijk, Aardenburg: Zeeland Studiecentrum
ZIMMERMAN, S. (1995), Projectgroep vergroting van de deelname van vrouwen aan de maatschappelijke besluitvorming, *Vrouwen en besluitvorming: de volgende stap*, Den Haag: Ministerie SoZaWe/DCE

VERSCHENEN IN DE REEKS BEDRIJFSSTIJLENSTUDIES:

* *Bedrijfsstijlen in de Zuidhollandse Veenweidegebieden*, nieuwe perspectieven voor beleid en belangenbehartiging. J.D. van der Ploeg en D. Roep. Katholieke Land- en Tuinbouw Bond en Landbouwuniversiteit Wageningen. Wageningen, 1990. (tweede druk) 98 pag. ISBN 90-6754-173-7 (uitverkocht)

* *Zicht op Duurzaamheid en Kontinuïteit*, bedrijfsstijlen in de Achterhoek.
D. Roep, J.D. van der Ploeg en C. Leeuwis. Vakgroep Agrarische Ontwikkelingssociologie, Landbouwuniversiteit Wageningen. Wageningen, 1991. (tweede druk) 208 pag. ISBN 90-73-195-03-09 (prijs *f* 30,00)

* *Niet Klein te Krijgen*, bedrijfsstijlen in de Gelderse Vallei.
R. de Bruin, H. Oostindie en J.D. van der Ploeg. Gelderse Valleiprojekt en Vakgroep Agrarische Ontwikkelingssociologie, Landbouwuniversiteit Wageningen. Wageningen, 1991. ISBN 90-73-195-06-3 (uitverkocht)

* *Maat Houden*, bedrijfsstijlen en het beheer van natuur en landschap in de Noordelijke Friese Wouden en het Zuidelijk Westerkwartier. R. de Bruin en J.D. van der Ploeg. Bos- en Landschapsbouw, Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij Friesland/Groningen en Vakgroep Agrarische Ontwikkelingssociologie, Landbouwuniversiteit Wageningen. Wageningen, 1992. (tweede druk) 112 pag. Bedrijfsstijlenstudie 4. ISBN 90-9004653-4 (uitverkocht)

* *Toppers en tuinders*, bedrijfsstijlen in de glastuinbouw: een verkenning. J.H. Spaan en J.D. van der Ploeg. Provincie Zuid-Holland en Vakgroep Agrarische Ontwikkelingssociologie van de Landbouwuniversiteit, Wageningen 1992. (tweede druk, met daarin opgenomen een verslag van studieochtend op 31 Maart 1992 te Den Haag) 120 pag. Bedrijfsstijlenstudie 5. (uitverkocht)

* *Boer Bliuwe, Blinder...!* Bedrijfsstijlen, ondernemerschap en toekomstperspectieven. J.D. van der Ploeg, S. Miedema, D. Roep, R. van Broekhuizen en R. de Bruin. AVM/CCLB en Vakgroep Agrarische Ontwikkelingssociologie van de Landbouwuniversiteit, Wageningen 1992. 85 pag. Bedrijfsstijlenstudie 6. ISBN 90-73195-07-1 (uitverkocht)

* *Wikken en Wegen*, bedrijfsstijlen en verschillen in stikstofoverschot. D. Roep en J. Roex. Vakgroep Rurale Sociologie Landbouwuniversiteit, Wageningen 1992. 63 pag. Bedrijfsstijlenstudie 7. ISBN 90-6754-245-8 (prijs *f* 15,-)

'De onderzoekers pleiten voor een beleid dat zich beperkt tot het formuleren van milieudoelstellingen op bedrijfsniveau. 'De vaststelling van een toelaatbaar stikstofoverschot kan een eerste stap zijn', aldus de onderzoekers. 'Binnen die grenzen moeten boeren zelf zoeken naar de meest geschikte weg om de bedrijfsvoering aan te passen. Met deze aanpak kan het vakmanschap en ondernemerschap als belangrijke vernieuwende kracht worden benut en de effectiviteit van het beleid worden vergroot.'' *(Agrarisch Dagblad)*

* *Bont of Blauw*, bedrijfsstijlen en koersbepaling landelijke gebieden. R. de Bruin. Provincie Friesland en Vakgroep Rurale Sociologie Landbouwuniversiteit, Wageningen 1993. 118 pag. Bedrijfsstijlenstudie 8. ISBN 90-6754-252-0 (prijs *f* 17,50)

'Dit onderzoek bevestigt mijn vermoeden dat de boeren in de Blauwe Zone hun kansen vooral zien in de melkveehouderij. (...) Daarnaast blijkt dat sommige boeren interesse hebben in het produceren van natuur, landschap en recreatie op het boerenbedrijf. Vanzelfsprekend zal de mate van belangstelling afhangen van de prijs die voor deze produkten betaald wordt. Naar mijn mening zijn de mogelijkheden voor een dergelijke

verbreding van de plattelandsekonomie in de landbouw aanwezig. Ook voor het voortbrengen van speciaal-produkten kan een markt ontstaan. Dat boeren dat kunnen, daar ben ik van overtuigd.' *(N. van Eyden, voorzitter commissie grondgebruik gewestelijke raad voor Friesland van het Landbouwschap)*

* *Stijlvol fokken*, een oriënterende studie naar de relatie tussen sociaal-economische verscheidenheid en bedrijfsspecifieke fokdoeldefinitie. A.F. Groen, K. de Groot, J.D. van der Ploeg en D. Roep. Vakgroep Veefokkerij en Vakgroep Rurale Sociologie Landbouwuniversiteit, Wageningen 1993. Bedrijfsstijlenstudie 9. ISBN 90-6754-290-3 (prijs *f* 20,00).

'Stijlvol fokken geeft kleur aan het boerenberoep. Deze studie laat zien hoe de praktijk, ondanks alle snelle veranderingen, kans ziet haar eigen kleurenkeus tot uitdrukking te brengen. Doelbewust fokken past ook bij stijlvol fokken, maar dan moet er ook ruimte zijn om goed te kunnen kiezen. De fokkerij instellingen kunnen bij het aankoopbeleid van een ruim aantal scherp op afstamming geselecteerde proefstieren, rekening houden met accentverschillen. Bij de keuze van fokstieren kan dan later door de praktijk nog sterker met de 'kleurtonen' rekening worden gehouden. Kleurenkeus vormt de basis voor kleurenrijkdom. En ook een stukje boerenvreugde.' *(R.D. Politiek, Emeritus hoogleraar Veefokkerij)*

* *It Kearpunt Foarby*, Bouwstenen voor het agrarisch ontwikkelingsplan Friesland. Landbouwuniversiteit Wageningen: Vakgroep Rurale Sociologie, Vakgroep Agrarische Bedrijfseconomie, Vakgroep Ruimtelijke Planvorming; AVM/CCLB; IKC-Veehouderij. Bedrijfsstijlenstudie 10. ISBN 90-6754-300-4 (prijs *f* 25,00).

'De Friese landbouw staat op een keerpunt. Voor een ommekeer. Voor een tijdstip waarin beslissende veranderingen plaatsgrijpen. Veel boeren en tuinders zullen dat herkennen. We staan voor beslissende veranderingen. Een aantal van die veranderingen zijn in deze studie doorgerekend. Dat levert zeer bruikbare resultaten op voor beleidsdiscussies. Interessant zijn daarbij de verschillende bedrijfsstijlen. Boeren gaan op verschillende wijzen om met hun onderneming. Nu en ook in de toekomst. Dat stelt beleidmedewerkers voor de verantwoordelijkheid om ruimte voor keuzes mogelijk te maken. Keuzes die zoveel mogelijk ondernemers in staat stellen brood op de plank te houden. Deze studie is een waardevolle en bruikbare bouwsteen voor ons tweede agrarische ontwikkelingsplan'. *(P. Miedema, voorzitter Stuurgroep Agrarisch Ontwikkelingsplan Friesland)*

* *Mest en Macht*; Een politiek-sociologische studie naar belangen-behartiging en beleidsvorming inzake de mestproblematiek in Nederland vanaf 1970. J. Frouws. Studies van Landbouw en Platteland 11. ISBN 90-6754-309-8 (prijs *f* 39,50)

'De mestproblematiek heeft als katalysator gewerkt voor ingrijpende veranderingen in het 'Groene Front'. Lange tijd hebben het ministerie van Landbouw en het agrarisch bedrijfsleven een daadwerkelijke aanpak van de groeiende mestoverschotten eendrachtig voor zich uit geschoven. Het mestbeleid werd aanvankelijk van een duidelijk landbouwstempel voorzien. Maar druk van buitenaf en innerlijke verdeeldheid deden het Groene Front wankelen. Deze crisis bood mogelijkheden voor hervorming van belangenbehartiging en beleidsvoering. Er is een begin gemaakt met zelfsturing in plaats van overheidsregulering en met een aanpak gericht op individuele verantwoordelijkheid in plaats van generiek beleid. De hervorming van het gesloten, neo-corporatistisch stelsel naar een open, pluriform systeem is in gang gezet, maar vereist nog grote inspanningen en institutionele veranderingen. Evenals eerdere studies in deze reeks, kan deze analyse van het mestbeleidsproces daarvoor enige bouwstenen leveren.

* *Sterk Gemengd*. Een socio-economische analyse van agrarische bedrijvigheid in het Pajotten- en Hageland in België. Een onderzoek dat is uitgevoerd i.s.m. het Vlaamsch Agrarisch Centrum. G. Kerkhove. Studies van Landbouw en Platteland 12. ISBN 90-6754-317-9. (prijs *f* 25,00)

'De landbouw is in volle crisis. De succes-story van 30 jaar EG is ingestort, en het nieuwe EG-landbouwbeleid biedt al evenmin uitkomst. De besprekingen in het kader van de Uruguay-ronde (GATT) duiden op catastrofaal gevolgen. En dit alles wordt nog aangescherpt met regionale beperkingen rond milieu en ruimtelijke ordening (mestwetgeving, Groene Hoofdstructuur). De vraag is in welke mate de boer zijn eeuwenoude opdrachten (voedselproduktie, landschap creëren en verzorgen) nog naar behoren vervult (kan vervullen). Dit alles roept om een nieuwe aanpak en een toekomstgerichte visie. En het is hierbij vooral nuttig in de eerste plaats de huidige toestand en de reëel bestaande toekomstmogelijkheden te inventariseren. In deze context zag deze, voor ons land eerste bedrijfsstijlenstudie het levenslicht. Beleidmakers, landbouwlobby's, wetenschappers en voorlichters hielden tot op heden enkel rekening met bedrijven, economie en politiek. Het is dan ook de grote verdienste van deze studie dat hierin ruim aandacht wordt besteed aan de bedrijfsleiders en hun gezin. Via talrijke interviews werd informatie bijeengebracht over beweegredenen, betrachtingen en verwachtingen van de eerste betrokkenen, de boeren zelf. *Dit werk geeft de boeren opnieuw een stem.* Belangrijk in dit onderzoek is tevens de vaststelling dat, niettegenstaande de immense politiek-economische druk naar eenvormige industrialisering, in beide onderzoeksgebieden tal van boerengezinnen nog op een eigen verscheiden manier hun bedrijf hebben weten te runnen en in stand te houden. Zo hebben zij, mogelijk onbewust, een eigen bedrijfsstijl voor de toekomst ontwikkeld.
Deze studie zal zeker heel wat politieke en maatschappelijke verantwoordelijken tot nadenken aanzetten. Ik ben ervan overtuigd dat dit werk een belangrijke bijdrage kan leveren in de ontwikkeling naar een meer verantwoord voedsel- en landbouwbeleid.' (*Ignace van de Walle, Landbouwer, voorzitter Vlaamsch Agrarisch Centrum*

* *Van Eenheid naar Verscheidenheid.* Bedrijfsstijlen in de Flevolandse akkerbouw. J.S.C. Wiskerke et al. Studies van Landbouw en Platteland 13. ISBN 90-6754-332-2 (prijs *f* 25,00)

'Dit boekje bevat de resultaten van een bedrijfsstijlenstudie die in Flevoland is uitgevoerd. In deze studie is gepoogd om de dynamiek in de sector zorgvuldig in kaart te brengen. De akkerbouwers hebben beslist niet stilgezeten. Uit de aanvankelijke (en doelbewust aangebrachte) eenheid groeide zo een verscheidenheid. Uit het aanvankelijke bedrijfstype groeiden verschillende bedrijfsstijlen. Dat getuigt niet alleen van dynamiek en aanpassing, het verwijst ook naar uiteenlopende situaties, naar uiteenlopende problemen en kansen dus. Tenslotte bevatten de diverse vormen van dynamiek ook meerdere oplossingsrichtingen voor de toekomst: uiteenlopende antwoorden op de omvangrijke crisis die in de akkerbouw woedt. *De* akkerbouw bestaat niet, zo maakt deze studie duidelijk. *Eén* oplossing is er dan ook niet. Er zal aan een breed scala van oplossingen moeten worden gewerkt. In dat opzicht bevat dit boek, zo lijkt mij, een aantal interessante, soms directe, soms indirecte aanzetten.' (*J.D. van der Ploeg, hoogleraar Rurale Sociologie*).

* *Naar lokale zelfregulering.* Samenwerkingsverbanden voor integratie van landbouw, milieu, natuur en landschap. Eric Hees, Henk Renting en Sabine de Rooij. Studies van Landbouw en Platteland 14. ISBN 90-6754-333-0 (uitverkocht)

* *Naar een doelgericht ammoniakbeleid.* Bedrijfsstijlen en verschillen in ammoniakemissie in de melkveehouderij. P. Schuthof, A. van den Ham, L. Lekkerkerk en R. van Broekhuizen. Studies van Landbouw en Platteland 15. ISBN 90-6754-344-6 (prijs *f* 25,00)

In december 1993 is door de Tweede Kamer de Notitie Derde Fase Mestbeleid aangenomen. In deze notitie staat onder andere beschreven op welke wijze de landbouw een bijdrage moet leveren aan de oplossing van de ammoniakproblematiek. Dit onderzoek naar de relatie tussen bedrijfsstijlen en ammoniakemissie in de melkveehouderij (...) kan worden gezien als een eerste bouwsteen voor de uitwerking van de in de Notitie Derde Fase Mestbeleid aangekondigde ammoniakheffing. De publikatie van dit onderzoek is daarmee een startsein voor de noodzakelijke discussie over de meerwaarde en invulling

van doelvoorschriften voor de grondgebonden veehouderij. Centraal in deze discussie staan de vragen: zijn er binnen het grondgebonden veehouderijbedrijf meerdere oplossingsrichtingen mogelijk en hoe moet het verzuringsbeleid hierop inspelen zodat de doelstellingen worden gerealiseerd?
(*Uit het voorwoord van Dr J.H. Dewaide*, Directeur Drinkwater, Water, Landbouw; Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer

* *Bruggen bouwen.* Een integrale aanpak van landbouw, milieu, natuur, en landschap in Eastermar's Lânsdouwe. Henk Renting, René de Bruin en Elke Pohlmann. Studies van Landbouw en Platteland 16. ISBN 90-6754-354-3 (uitverkocht)

* *Pluri-activiteit in de Nederlandse landbouw* Wilma de Vries. Studies van Landbouw en Platteland 17. ISBN 90-6754-390-X (prijs *f* 25,00)

Er is voor de Nederlandse samenleving alle reden om te pleiten voor een verdere integratie van stedelijke en agrarische levenswijze, ja zelfs van stedelijke en agrarische activiteiten. Stedelingen, die op het platteland een bestaande boerderij gaan bewonen, kunnen bijdragen aan de vergroting van de leefbaarheid van het platteland en moeten door de agrarische bevolking eigenlijk met muziek binnengehaald worden. (...) Agrariërs die op hun boerderij blijven wonen en (een beetje) werken en elders hun brood verdienen dragen op een duurzame wijze bij aan de leefbaarheid van het platteland en verdienen om die reden ieders waardering. (...) De voorliggende studie van Wilma de Vries gaat onder meer over deze problemen. Voor boeren, burgers en buitenlui; voor leken en beleidsmakers is deze studie een leesbaar en leerzaam essay. Het verhaal houdt de lezer een spiegel van mogelijke ontwikkelingen voor.
(*Uit het voorwoord van A. Vijverberg*, landbouwkundige te 's Gravenzande)

* *Agrarische vrouwen en bedrijfsontwikkeling*, Sabine de Rooij, Elly Brouwer en Rudolf van Broekhuizen. Studies van Landbouw en Platteland 18, Wetenschapswinkel Rapport 116. ISBN 90-6754-405-1 (Prijs *f* 25,00)

Dit boek is een diepgaande en interessante studie. De conclusies laten zien dat er vele aangrijpingspunten zijn om belangenbehartiging van agrarische vrouwen te bevorderen. Belangrijke constatering is dat agrarische vrouwen andere accenten leggen in het schetsen van een gezonde bedrijfsvoering dan mannen. Zij kiezen veelal voor een richting die veelbelovend is voor plattelandsvernieuwing. De Nederlandse landbouw bevindt zich op een kruispunt. Door de hoge graad van emancipatie die agrarische vrouwen ten toon spreiden, leveren vrouwen een belangrijke bijdrage aan de verscheidenheid in bedrijfsstijlen en zullen ze mede richting geven aan de weg die agrarisch Nederland zal inslaan.
Uit het woord vooraf van Tineke Waal-Francis, Voorzitter Commissie Agrarische Vrouwen WLTO

* *Naar de geest of naar de letter. Een onderzoek naar knellende regelgeving in de agrarische sector.* Jaap Frouws *et al.* Studies van Landbouw en Platteland nr. 19 ISBN-90-6754-456-6 (uitverkocht)

* *Duurzaam boeren met beleid. Innovatiegroepen in de Nederlandse landbouw.* Ina Horlings. Studies van Landbouw en Platteland nr. 20 ISBN-90-6754-461-2. Ook verschenen als dissertatie. Prijs *f* 39,50

Een duurzame landbouw kan alleen ontstaan als boeren niet alleen bereid zijn, maar ook in staat worden gesteld om milieuvriendelijk te handelen. Agrarische bedrijven vormen onderdeel van netwerken van individuen en organisaties die de agrarische bedrijfsvoering in toenemende mate beïnvloeden. Het Europese en nationale overheidsbeleid, technologie-ontwikkeling en de markten voor landbouwprodukten bepalen sterk de handelingsruimte waar binnen boeren hun bedrijfsvoering inrichten. Boeren reageren op deze afnemende handelingsruimte door te streven naar meer zeggenschap over de landbouwontwikkeling en over het overheidsbeleid. Door met name vanaf de jaren negentig

samenwerkingsverbanden op te richten, in deze studie innovatiegroepen genoemd, streven tientallen boerengroepen een duurzame landbouw na door taken uit te voeren, zoals natuur- en landschapsbeheer en agro-toerisme, ontwikkeling van streekeigen kwaliteitsprodukten, biologische produktiemethoden en het verminderen van de milieubelasting. De activiteiten van deze boerengroepen zijn een vorm van herprofessionalisering en zelfsturing door de landbouwpraktijk. In dit boek staat de vraag centraal hoe het rijk en rijksbeleid agrarische innovatiegroepen stimuleren of belemmeren in hun zorg voor milieu, natuur en landschap. Deze studie kan bijdragen aan de formulering van een op zelfsturing gebaseerd nationaal overheidsbeleid dat agrarische initiatieven bevordert, die bijdragen aan een meer duurzame landbouw.

* *Ondernemen van Onderop; Plattelandsvernieuwing in Gelderland* van R. de Bruin, R. van Broekhuizen en J.D. van der Ploeg. Studies van Landbouw en Platteland nr. 21 ISBN-90-6754-479-5. Prijs *f* 25,00

Deze studie gaat over de kansen voor plattelandsvernieuwing en sociaal-econo-mische versterking van het platteland in de provincie Gelderland. De aandacht gaat daarbij vooral uit naar versterking en verbreding van de landbouw.

Hoewel de inkomens op de agrarische bedrijven sterk onder druk staan en er veel bedrijven dreigen te verdwijnen, blijken er in de bestaande situatie ook mogelijk-heden te liggen om de bedrijfsresultaten te verbeteren en de milieudruk te verlagen. Dat geldt ook voor de kleinere en gemengde bedrijven. Daarnaast liggen er tal van nieuwe kansen. Er wordt een aantal actiepunten voor plattelandsvernieuwing besproken, ondermeer: nieuwe economische dragers, een gezamenlijke aanpak van agrarische recreatie en toerisme, een gezamenlijke aanpak voor de afzet van ambachtelijke producten, nieuwe arrangementen in bestaande ketens, agrarisch natuurbeheer en landschapsonderhoud en integraal waterbeheer. Elk van de actiepunten kan in de toekomst bijdragen aan de sociaal-economische versterking van het platteland, vooral als een integrale gebiedsaanpak wordt gevolgd. Berekend is dat in de meest kansrijke gebieden plattelandsvernieuwing een substantiële bijdrage kan leveren aan het sociaal-economisch fundament van en werkgelegenheid op het Gelders platteland.

* *Rundvlees uit natuurgebieden. Productie en perspectieven voor de afzet* van Geesje Kuit en Hielke van der Meulen. Studies van Landbouw en Platteland nr. 22 (uitverkocht)

* *Dynamiek en duurzaamheid. Beschouwingen over bedrijfsstijlen, bestuur en beleid* van René de Bruin. Studies van Landbouw en Platteland nr. 23. ISBN 90-6754-488-4 (ook verschenen als dissertatie) Prijs *f* 25,00

De vernieuwing van het platteland staat hoog op de politieke agenda. Kernbegrippen zijn dynamiek en duurzaamheid. Dit boek gaat in op de samenhang tussen vernieuwing op het platteland en ontwikkelingen in beleid en bestuur. De basis hiervoor wordt gevormd door een historische analyse van uiteenlopende patronen van landbouwontwikkeling en van het gevoerde landbouwbeleid. Centraal staat een 'symmetrische' beschrijving van interactiepatronen en van empirische verscheidenheid. Daarmee draagt deze studie bij aan de vernieuwing van de rurale sociologie.

De bevindingen uit dit boek hebben belangrijke consequenties voor het denken over duurzame plattelandsontwikkeling. Uiteenlopende patronen van duurzame ontwikkeling zijn geworteld in het verleden. Duurzaamheid impliceert aldus een zekere mate van continuïteit. Dynamiek impliceert daarentegen verandering, het hanteren van nieuwe inzichten, praktijken en interactiepatronen. Dit spanningsveld, waarmee boeren en tuinders dagelijks te maken hebben is de rode draad van 'DYNAMIEK EN DUURZAAMHEID'.

* *Over de kwaliteit van plattelandsontwikkeling. Opstellen over doeleinden, sociaal-economische impact en mechanismen.* R. van Broekhuizen en J.D. van der Ploeg (red). Studies van Landbouw en Platteland 24. ISBN 90-6754-501-5 (prijs *f* 25,00)

Deze bundel bevat drie opstellen over diverse aspecten van plattelandsontwikkeling. Ze zijn alle drie gebaseerd op het gegeven dat plattelandsontwikkeling een reëel bestaand proces is. Weliswaar reiken sommige wortels van dat proces ver terug in de tijd, maar het is met name gedurende de laatste jaren dat plattelandsontwikkeling tot een veelomvattende, rijke en snel uitdijende praktijk is uitgegroeid. De onlangs verschenen Atlas van het Vernieuwend Platteland maar ook tal van artikelen en programma's in de media, getuigen daarvan. Het beleid voor plattelandsvernieuwing is een belangrijke impuls voor het tot bloei komen van plattelandsontwikkeling.

* *Zeeuwse akkerbouw tussen verandering en continuïteit. Een sociologische studie naar diversiteit in landbouwbeoefening, technologieontwikkeling en plattelandsvernieuwing* van J.S.C. Wiskerke. Studies van Landbouw en Platteland nr. 25. ISBN 90-6754-496-5 Prijs *f* 25,00. Ook verschenen als dissertatie.

* *Gesloten bedrijven. Verscheidenheid in de zeugenhouderij* van Monica Commandeur. Studies van Landbouw en Platteland nr. 26. ISBN 90-6754-518-x Prijs *f* 25,00

Ik denk dat je pas een goed vakman kunt zijn als je ook een goed ondernemer bent. Iemand die alleen een goed vakman is en geen ondernemer, dat is een werknemer.

Maar is iemand met een hele hoge productie een goed vakman? Ik weet het niet. Ik hecht ook aan waarden, aan de manier van leven. En wij hebben daar schik bij en we kunnen er goed van leven.

Ja, maar eigenlijk is het een beetje uit nood geboren, dat we zijn overgegaan op varkens. Mijn schoonzusje en ik deden voornamelijk het voerwerk en de mannen waren hoofdzakelijk bezig met de akkerbouw.

Ge wordt niet biologisch-dynamisch van de ene op de andere dag, ge groeit daar stillekens in.

Deze vier uitspraken zijn gedaan tijdens verschillende interviews met zeugenhouders – uit een reeks van in totaal 23 interviews. De zojuist geciteerde interviews zijn in 1996 gehouden in respectievelijk het zuiden, het westen, het oosten en het noorden van het land. De bovenste twee uitspraken zijn gedaan door mannen, de onderste twee door vrouwen. De uitspraken hebben alles te maken met verschillen in bedrijfsstijlen. Daar gaat dit boek over. De uitspraken zijn niet zomaar willekeurig gekozen op deze plaats. Zij zijn afkomstig van vier typische representanten van de vier bedrijfsstijlen, die in dit boek beschreven zijn, namelijk respectievelijk: 'de ondernemer', 'de overlever', 'de vakman' en 'de hoeder'.

Dit boek is een eerste diepgaande studie naar bedrijfsstijlen in de zeugenhouderij, maar mag alleen nog als indicatie worden gebruikt. Met dit boek wordt een aanzet gedaan om vanuit een nieuwe invalshoek voor de maatschappelijke discussie over de varkenshouderij te stimuleren. Het boek is bedoeld voor een gevarieerd publiek: boeren, adviseurs, betrokkenen uit de bedrijfskolom, wetenschappers, politici, ambtenaren, leden van maatschappelijke organisaties en consumenten. Het bevat veel verrassende beschrijvingen van de Nederlandse zeugenhouderij, vooral via de uitspraken van de zeugenhouders zelf. Het geeft de lezer op velerlei verschillende manieren inzicht in de sector.

* *Labor, Markets, and Agricultural Production*, Jan Douwe van der Ploeg, Studenteneditie.

* *Perspectief voor Afbouwers, Aanbiedsters of Verbreders?* Henk Oostindie en Karin Peters. ISBN-90-6754-371-3. Mededelingen nr. 21 van de Werkgroep Recreatie en Toerisme.
Een onderzoek naar de potentie van de combinatie landbouw en recreatie in de blauwe koersgebieden Zuidwest-Friesland en Midden-Brabant

* *Trekkers op de trap* E. Hees. ISBN 90-6754-404-3 Wetenschapswinkel Rapport 118 (Prijs *f* 20,00)
Het thema van deze studie is 'Kritische belangenbehartiging in de land- en tuinbouw'. In de analyse – gemaakt aan de hand van zes case-studies – zijn de volgende aspecten betrokken: een definitie van kritische geluiden, een classificatie en inventarisatie van kritische organisaties, de strategieën die door deze organisaties gehanteerd worden, een een inventarisatie van de behaalde successen. Op basis van de uitkomst van de studie is een onderzoeksprogramma opgesteld.

* *Tussen bulk en kwaliteit.* Jan Douwe van der Ploeg en Maarten Ettema (red.)
De weg tussen boerenbedrijf en voedselconsument is lang en ingewikkeld geworden. Produktie en consumptie werden steeds meer ontkoppeld: tussen beiden bevindt zich thans een complexe voedselproduktieketen. In dit boek wordt aangegeven hoe en waarom deze voedselproduktieketen steeds weer 'schandalen' oplevert. Gezondheidsaspecten, kwaliteit en arbeidsomstandigheden worden uitvoerig belicht. Ook het krachtenveld tussen industrie, grootwinkelcircuits, politiek en EG komen aan de orde. Ruime aandacht wordt besteed aan alternatieven, zowel elders als in Nederland. Die geven aan dat kwaliteit ook nu zeer goed haalbaar is – juist de structuur van de voedselproduktieketen is daartoe de grootste barrière. Zo resteert het consumeren van bulkprodukten. Het boek wordt afgesloten met een radicale stellingname van enkele boerenvoormannen: de produktie van kwaliteit geldt voor een groeiend aantal boeren als een nieuwe uitdaging.

* *Passen en meten. Een praktijkonderzoek naar de inpasbaarheid van beheersovereenkomsten* van Henk Oostindie en Rudolf van Broekhuizen. LBL-publicatiereeks nr. 100

* *Renewing the Countryside. An Atlas with two hundred examples from Dutch Rural Society.* Edited by R. van Broekhuizen, L. Klep, H. Oostindie en J.D. van der Ploeg. Misset Publishers BV Doetinchem. Prijs *f* 25,00

Alle publikaties uit deze lijst zijn te bestellen bij:
Mevr. A. van der Lande, De Leeuwenborch (kamer 313), Hollandseweg 1 6706 KN Wageningen, tel: 0317-484507, fax: 0317-485475

Het onderzoek 'Vrouwen en vernieuwing van landbouw en platteland' bestaat uit verschillende delen. Ten eerste is de participatie van vrouwen aan de ontwikkeling van het platteland in een aantal Europese landen in kaart gebracht. Vervolgens is de situatie in Nederland onderzocht. Daarbij is gekeken naar de activiteiten van agrarische en andere plattelandsvrouwen. Tot slot is onderzocht in hoeverre vrouwen deelnemen aan de ontwikkeling en uitvoering van het Nederlandse plattelandsbeleid.
Het onderzoek wijst op de kloof tussen de praktijk en beleid wat de betrokkenheid van vrouwen betreft.
Het belang van de bijdrage van vrouwen aan de praktijk van de veranderingen op het platteland is in alle onderzochte landen onbetwist. Zowel agrarische als andere plattelandsvrouwen zetten zich op verschillende manieren in voor de economische en sociale versterking van 'hun' platteland.

Tot nu toe nemen vrouwen vrijwel geen deel aan de besluitvorming over de inhoud van het plattelandsbeleid. De overheid maakt daardoor onvoldoende gebruik van de vernieuwende visie van vrouwen en hun ervaringen uit de praktijk.

Studies van Landbouw en Platteland 27
Fonds Wetenschapswinkel Rapport 149
ISBN 90-6754-554-6

Landbouwuniversiteit Wageningen
Circle for Rural European Studies